

ESPAIS DE MORT i DIVERSITAT RELIGIOSA

La presència de l'islam als cementiris
i tanatoris catalans

Jordi Moreras i Ariadna Solé

Estudis sobre el patrimoni
-----
etnològic de Catalunya / 5

Espais de mort i diversitat religiosa

La presència de l'islam als cementiris i tanatoris catalans

Estudis sobre el patrimoni
-----
etnològic de Catalunya / 5

Espais de mort i diversitat religiosa

La presència de l'islam als cementiris
i tanatoris catalans

Jordi Moreras i Ariadna Solé

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Barcelona, 2014

Agraïments

Els autors volem agrair l'amabilitat mostrada per totes aquelles persones que ens han facilitat dades i arguments amb els que hem confeccionat aquest text. Tenim un deute de gratitud amb totes elles. De la mateixa manera, volem expressar el nostre respecte i reconeixement als membres del consell editorial de les publicacions de l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya, que van recomanar la publicació d'aquesta recerca. Companys, col·legues i, sobretot, familiars ens han acompanyat durant el temps d'elaboració d'aquest estudi. La seva paciència proverbial, a voltes acompanyada per la resignació pel nostre interès macabre (de l'àrab màqbara, cementiri), ens ha retingut dins de les cuïtes pròpies dels vius. A tots ells, gràcies.

Amb la col·laboració de la Direcció General d'Affers Religiosos
del Departament de Governació i Relacions Institucionals

© de l'edició

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura

© del text

Jordi Moreras i Ariadna Solé

© de les fotografies

dels autors

Maquetació:

Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions de la Generalitat de Catalunya

Dipòsit legal

B16788-2014

Reconeixement - Compartir igual (by-sa): Es permet l'ús comercial de l'obra i de les possibles obres derivades, la distribució de les quals s'ha de fer amb la llicència igual a la que regula l'obra original.

“Els sepulcres i els records no poden ser transferits ni conquerits”

Alfred Schutz
El foraster. Assaig de psicologia social (1944)

Sumari

1. Introducció / 11

- 1.1. Nous rituals, noves regulacions: el pluralisme religiós en la dimensió local / 11
- 1.2. Cementiris i gestió de la mort a Occident: un terreny cultural en redefinició / 13
- 1.3. La garantia del dret a ser enterrat segons les pròpies conviccions / 16

2. Morir lluny de casa: la mort i la immigració / 19

- 2.1. La mort genealògica: la tradició contra la religió / 21
- 2.2. Mort individual, responsabilitat comunitària / 24
- 2.3. La pervivència del repatriament / 26

3. La mort en l'islam / 31

- 3.1. La visió islàmica de la mort / 32
  - 3.1.1. Els darrers moments / 33
  - 3.1.2. El tractament del cos / 34
  - 3.1.3. La inhumació / 36
  - 3.1.4. Dol i remembrances / 37
- 3.2. Enterrar els difunts en terra no-musulmana / 38

4. L'enterrament islàmic a Europa occidental / 43

- 4.1. Requisits per a una inhumació musulmana a Occident / 43
- 4.2. L'enterrament islàmic a Occident / 47

5. El marc legal en matèria d'enterraments / 55

- 5.1. El marc legal que regula els enterraments a Espanya i Catalunya / 55
- 5.2. Complementarietat entre tradicions islàmiques i normatives legals / 57
- 5.3. Les recomanacions institucionals / 59

- 6. L'enterrament islàmic a Catalunya / 65**
  - 6.1. Les experiències a l'Estat espanyol / 65
  - 6.2. Les inhumacions islàmiques a Catalunya / 68
  - 6.3. La reserva de parcel·les islàmiques: els casos de Barcelona, Terrassa i Manresa / 71
    - 6.3.1. Barcelona, un cementiri de servei al país / 71
    - 6.3.2. Terrassa, el desacord en les negociacions finals / 78
    - 6.3.3. Manresa, un cementiri comarcal en ple funcionament / 79
  - 6.4. L'adaptació dels tanatoris als rituals funeraris islàmics / 81
- 7. Conclusions / 85**
- 8. Bibliografia / 89**

---

1. Introducció

1.1. **Nous rituals, noves regulacions: el pluralisme religiós en la dimensió local**

El pluralisme religiós formula nous reptes en la regulació pública de la diversitat. La presència de noves expressions religioses en l'espai públic, ja sigui com a resultat de l'assentament de la immigració o de la visibilitat d'altres minories religioses arrelades al territori, genera un seguit d'interrogants per a l'Administració local. Si, fins ara, la qüestió religiosa havia estat considerada com a matèria que pertanyia a l'Estat, a través d'un marc legal aconfessional i de relacions institucionals amb l'Església catòlica i, des del 1992, amb els representants de les comunitats evangèliques, jueves i musulmanes, l'aparició de nous emplaçaments de culte, les demandes en matèria religiosa expressades pels representants de les comunitats religioses locals (com és el fet de disposar d'un espai reservat per enterrar els seus difunts) i, també, els conflictes que ha generat l'encaix d'aquesta pluralitat religiosa, formulen clarament la necessitat que els poders públics locals assumeixin la competència en la resposta a aquestes noves realitats.

La regulació del pluralisme religiós a Europa es troba condicionada per l'existència d'una varietat de cultures polítiques que interpreten de forma particular les relacions entre Estat i confessions religioses, a més de la diferent com-

posició i l'encaix social d'aquesta pluralitat. A Espanya, aquest marc de relacions entre poders públics i confessions religioses (fonamentat sobre la base de la Llei orgànica de llibertat religiosa del 1980), amb prou feines fa alguna referència indirecta a la responsabilitat competencial dels municipis. Això ha fet que durant força temps, molts municipis es mostressin reticents a assumir aquesta nova competència política, tot pensant que pertanyia directament a l'Administració central. Malgrat tot, hi ha hagut àmbits de competència municipal exclusiva (com seria la qüestió dels enterraments) on la pluralitat religiosa tot just s'acaba d'incorporar i fa ineludible un primer nivell de resposta pública. En el curt recorregut d'aquesta intervenció, cal dir que l'acció política dels consistoris segueix estant condicionada pel fet que no hi ha gaires experiències a partir de les quals poder-se inspirar (certament, no s'han acumulat gaires "bones pràctiques"), i a més, es constata l'impacte social i polític que acostumen a tenir les polèmiques al voltant d'aquestes noves presències religioses, especialment pel que fa a l'obertura i l'emplaçament dels centres de culte musulmans. La recança dels responsables polítics a l'hora d'abordar aquesta qüestió sovint s'ha fet patent en la darrera dècada.

L'encaix social del pluralisme religiós en el cas que ens ocupa, que és l'àmbit de la gestió de

la mort, no només suposa la facilitació d'una sèrie de serveis específics, o el reconeixement d'algunes de les sensibilitats que poden ser expressades pels difunts que pertanyen a aquests col·lectius minoritaris; representa també l'obertura d'una reflexió sobre com la societat catalana ha resolt de tractar-lo amb la seva pròpia diversitat, tant la pròpia com l'adquirida al llarg dels anys. La focalització del nostre treball entorn a les pràctiques funeràries d'un col·lectiu minoritari com és el musulmà, acaba revelant com la societat catalana ha hagut d'afrontar l'emergència de la pluralitat de formes de viure i de morir.

Recordar la història de com la nostra societat ha enterrat els seus morts és tenir present la sempre disputada qüestió de la pluralitat. La mort és l'episodi final de les nostres vides que, com a síntesi del que hem estat, revela de quina forma i de quines maneres hem viscut la nostra existència. I com a resultat d'això, els cementiris han esdevingut espais de diversitat per excel·lència. Una diversitat (ja sigui aquesta cultural, social, religiosa o de qualsevol altra mena), que intenta superar la uniformitat que acompanya la mort, i que deixa constància i és testimoni de la nostra singularitat (Baudry, 1999). Cada societat ha sabut com enterrar els seus morts, però també ha hagut de decidir com donar sepultura als seus "altres morts". La història dels cementiris a Espanya i a Catalunya és un bon reflex de la distinció entre morts propis i aliens, així com un testimoni de les disputes per la fe dels absents i dels presents. L'escriptor i periodista José Jiménez Lozano, va elaborar la reflexió següent:

"La historia, pues, de los cementerios civiles es una parcela importante de la historia de la espiritualidad española moderna, y, desde luego, de su vida social y política. Todavía esa historia sigue pesando sobre nosotros y determinando actitudes y desafiando sonoridades sentimentales que

velan la comprensión y dificultan una verdadera existencia civil y civilizada y rebajando, además, la seriedad de la fe a una *questio disputata* en el plano político y social" (Jiménez Lozano, 1978: 15).

No estem, doncs, abordant una qüestió nova, ja que la diferenciació que s'ha produït a l'hora d'enterrar morts propis i aliens ha format part de la nostra disputada història. Invocant o no aquesta història, el present convoca nous actors i protagonistes que sovint reclamen un reconeixement específic en virtut de la seva condició religiosa. Malgrat que probablement aquests nous interlocutors desconeixen aquesta dimensió històrica (i sobre la qual superposen les seves demandes), el cert és que s'obren noves necessitats i interrogants que donen joc a nous arguments i debats entorn a la consideració de la diversitat en la gestió de la mort. Les demandes formulades en aquest sentit són significativament diferents d'aquelles que sol·liciten permís per obrir un equipament religiós propi. En aquest segon cas, es tracta de disposar d'una llicència d'activitats per desenvolupar una activitat privada/comunitària. En canvi, reclamar que hi hagi una parcel·la reservada en el cementiri musulmà vol dir que es reclama als poders públics que prenguin en consideració la seva especificitat dins la seva pràctica administrativa habitual. La gestió d'aquest procés d'atenció als difunts musulmans, parcialment compartida entre administracions públiques i representants comunitaris, obre també un nou àmbit de col·laboració, basada sobre processos de construcció de confiança que requereixen ser analitzats en un futur immediat.

Com a guia d'aquesta intervenció, la llei marca un camí aparentment ben senyalitzat, però que en el fons mostra un grau significatiu d'ambigüïtat pel que fa al reconeixement de la pluralitat en la gestió de la mort. I això s'observa

més clarament quan es contrasten els enunciats legals amb els requeriments propis del tractament de la mort entre les tradicions religioses no catòliques. Per exemple, la prohibició d'enterrar sense taüt sovint es defensa com un principi insuperable, argumentat per criteris de salut pública, i que sembla que mai podria entrar a formar part de la negociació amb els representants d'aquestes tradicions. Però la mateixa pràctica administrativa denota l'arbitrarietat que hi ha respecte a un requisit que es presenta com a inqüestionable. La legislació autonòmica andalusa permet des del 2001 la inhumació per motius religiosos, directament a terra i sense taüt. O, referint-se a la legislació vigent en altres països europeus, als Països Baixos des de la promulgació de la *Corpse Disposal Act* del 1991, és possible per als musulmans que viuen en aquest país enterrar els seus difunts dins del termini de les següents 24 hores, a més de fer-ho sense taüt en determinades situacions. És a dir, la llei que ha acabat legitimant la pauta de les convencions socials que hem anat instituint al llarg del temps, ara es veu contrastada amb les noves formes i els nous requisits que són formulats des de la pluralitat.

En síntesi, la incorporació de la diversitat dins la gestió dels espais de la mort a la nostra societat no esdevé simplement una qüestió de "regulació administrativa" d'una pluralitat sobrevinguda, sinó una forma de revisar les relacions de la nostra societat en relació amb la seva heterogeneïtat inherent, present en la vida i present també en la mort.

1.2. Cementiris i gestió de la mort a Occident: un terreny cultural en redefinició

El dret de ser enterrat segons les pròpies convencions forma part del conjunt de drets citats i

reconeguts per la Convenció Europea dels Drets Humans, així com per totes les constitucions dels països que conformen la Unió Europea. No obstant això, els ritus i significacions que incorporen les tradicions no cristianes sovint impliquen circumstàncies que no havien estat contemplades en els marcs legals que regulen aquest dret. La forma en què s'institueixen els principis legals que regulen la gestió de la mort en les societats occidentals són fruit d'un determinat procés històric, dins d'un marc cultural generalment compartit pel que fa a la concepció de la vida i la mort (estretament vinculada amb la tradició religiosa cristiana respectiva), i on s'ha produït un procés generalitzat de recuperació progressiva per part dels poders públics, de la gestió del mateix enterrament i dels espais d'inhumació (cementiris), que sovint es mantenia en mans de les diferents comunitats religioses cristianes.¹

Aquest procés de recuperació de la gestió de la mort i dels cementiris per part dels poders públics no hauria estat possible sense un procés paral·lel de dessacralització de les societats europees que, a més d'afectar les expressions d'una religiositat individual o col·lectiva (relegant-la a espais íntims, familiars o comunitaris, fora de l'espai públic), també té a veure amb l'organització dels funerals que acompanyen la mort. La diversificació de formes d'"intimització i neutralització de la mort" (Déchaux, 2001) obre el camí vers la professionalització, tant des de l'àmbit sanitari com funerari, on hospitals i tanatoris es converteixen en les noves institucions que

¹ Entorn al procés històric de recuperació de la gestió pública dels cementiris a Espanya vegeu Jimenez Lozano (1978) i Pérez Gálvez (1997).

gestionem la mort.² La secularització comporta un procés evident de dessacralització de la ritualitat funerària (Thomas, 1985), però el que més destaca és la derivació de la solemnitat de la cerimònia que acompanya el comiat del difunt cap a altres simbologies i significats. Potser no ens trobem tant amb un procés de substitució com de desplaçament semàntic, tal com es constata amb l'increment dels anomenats *enterraments civils*, que incorporen cerimònies sense cap mena de referència religiosa, però que es troben amarrades d'una espiritualitat difusa i eclèctica. La recerca de la singularització de la pròpia mort, predefinint la manera en què volem que sigui el nostre propi funeral, dotant-nos de la capacitat per definir aquest darrer cerimonial (Clavandier, 2009), obre un nou ventall de possibilitats negoci que no ha estat desaprovada per les empreses funeràries.³

L'atribució pública de la gestió dels cementiris, assumint la responsabilitat que tenien les

² Sempre que es fa referència a la indústria funerària, el cas paradigmàtic és el dels Estats Units d'Amèrica, sintetitzat entorn a la figura de les *funeral homes* i el *merchandising*. Una revisió crítica d'aquesta indústria és el clàssic estudi de 1963 de Jessica Mitford, *Muerte a la americana. El negocio de la pompa fúnebre en Estados Unidos* (Barcelona: Global Rhythm, 2008). Per al cas francès hom pot consultar Trompette (2008).

³ A França hi ha el que s'anomena *contrat obsèques* (o contracte funerària), un producte dins del món de les assegurances on un client estableix un contracte amb una empresa funerària per tal de preveure el tipus de funeral que vol tenir en el moment de la seva mort, i cobreix el seu cost per avançat mitjançant aportacions econòmiques periòdiques. La diferència amb el sistema d'assegurança en forma de pòlissa que és present a Espanya és que en aquest cas les aportacions es fan al llarg dels anys, sovint impliquen diferents membres de la família i només cobreixen el que serien uns serveis funeràris estàndards.

diferents confessions religioses, incorpora una perspectiva ben diferent del tractament de la mort i tot el que l'envolta. En primer lloc, perquè aquesta gestió es fa d'acord amb una lògica burocràtica, en què la gestió del fet més inevitable en la vida, la mort, passa per un conjunt de requisits administratius que assegurin que l'enterrament es fa segons els criteris de tipus sanitari i de salut pública que han estat definits normativament. En segon lloc, la transformació de la gestió de la mort en termes de servei públic (és a dir, els poders públics assumeixen l'obligació de fer les atencions funeràries de tots els seus ciutadans difunts) és paral·lela a la constitució d'empreses especialitzades que es dediquen a fer aquesta mena de serveis. La generalització a Europa de les empreses, abans dites de *pompes fúnebres* i ara de *serveis funeràris* o *tanatològiques*, és fonamental per anotar la progressiva transformació de la qüestió de la mort en quelcom que passa a ser abordat des d'una perspectiva empresarial. La mercantilització d'aquest procés, amb la superació consegüent de la dimensió escatològica que es dilueix darrere de l'aplicació de processos pragmàtics de gestió del cadàver (i amb tot el nou vocabulari que l'acompanya, com *servei*, *producte* o *clients*), ha provocat també la necessitat de desenvolupar per part de les empreses del sector funerària tot un seguit d'accions, com serien els codis deontològics o les certificacions de qualitat en el servei, per tal de destacar el component humanista i professional d'aquests nous models de gestió de la mort.

El tercer i últim element a destacar, i resultat dels anteriors, té a veure tant amb la transformació dels perfils professionals del procés funerària, com dels espais en què aquests es duen a terme. Segons Louis-Vincent Thomas (1985: 99), l'home d'ofici ("l'homme de métier") ha substituït l'home de vocació ("l'homme de vocation"), del qual tot-

hom aprecia la qualificació i eficàcia positiva. La figura del *thanatologist*, professió de forta implantació als Estats Units i que comença a ser incorporada per altres indústries funeràries, assumeix la tasca de consol dels moribunds i dels seus familiars, que anteriorment era encarregada als capellans en les llars i els hospitals.⁴ El *funeral director* (els mestres de cerimònies, que *oficien* el funeral) substitueix, en la remembrança del difunt, el sacerdot o altre especialista religiós. Els “consellers funeraris” són els encarregats d’oferir un seguit de serveis funeraris, de guanyar-se la confiança dels familiars dels difunts i d’oferir-los una atenció professional i experta.⁵ Per altra banda, l’increment de la tanatopràxia (que, contra el que habitualment es pensa, no es tracta tant d’una pràctica de presentació, com de conservació del cadàver), contribueix també a professionalitzar la tasca que anteriorment era assumida per altres figures.⁶ Pel que fa als espais, la millor imatge que tenim d’aquesta transformació és la progressiva substitució de les antigues sales de vetlla pels nous tanatoris, equipaments molt més complets, funcionals, alhora que asèptics.

És a dir, ens trobem amb la confluència de dos processos que passen a redefinir la relació amb la mort en les societats occidentals: per una banda, el de la transformació de les formes

de relació amb la mort sota un criteri pragmàtic i eficient de la gestió del cadàver i del dol, i de l’altra, la creixent consciència d’individualitat que planteja la possibilitat de poder singularitzar i distingir la pròpia mort respecte de la dels altres. En aquest context, s’afegeix la demanda de noves ritualitats funeràries pròpies d’altres tradicions culturals i religioses diferents a les majoritàries a l’Europa occidental. S’incorporen noves formes de distinció que serveixen, com a contrast, per destacar la pluralitat ja existent a Europa en relació amb altres formes d’entendre la mort.

Els límits de l’assumpció dels nous rituals o costums estarà marcat, primer per la capacitat del sistema burocràtic (és a dir, que no contravingui, ni el sistema d’organització, ni els principis tecnicosanitaris, ni les convencions morals⁷) i, segon, per la capacitat del mercat de poder assumir aquestes noves demandes específiques que siguin formulades per part de determinats col·lectius en aquesta societat. És a dir, si les empreses funeràries veuen que hi ha un volum de demanda creixent respecte a una sèrie

⁴ “La figura del *tanatòleg* proposa pal·liar les carències de l’assistència als moribunds: mitjançant el preu d’una prestació, la psicologia o la psicoanàlisi prenen el relleu de l’ètica religiosa” (Thomas, 1985:99).

⁵ Sobre l’equilibri entre el desplegament d’habilitats per aconseguir aquesta confiança i les tàctiques comercials, vegeu Trompette (2010).

⁶ Per a una anàlisi del procés de transformació d’aquestes pràctiques a França, vegeu Lemonnier (2011).

⁷ Encara que es pugui explicar en virtut d’una lògica cultural que la dota de sentit, la cerimònia d’ingesta d’una part del cos del difunt per part dels seus familiars i pròxims difícilment podria ser acceptada per un servei funerari a Occident. Però potser oblidem que vivim en una societat en la qual el convit de morts (o dinar de morts), es troba inscrit en les nostres tradicions funeràries, com a expressió del dol col·lectiu (Grau, 2002: 68-69). Di Nola (2007: 196-213) analitza els banquetes fúnebres en la tradició europea, que poden ser interpretats com a seqüència final de les cerimònies funeràries, com a exhibició d’estatus social, però que també fan referència a una forma cerimonial de substitució del cos del mort. Les restes d’aquest passat les trobem avui en dia en la gastronomia popular, com serien els dolços en forma d’esquelet que són consumits el dia de difunts a Sicília.

d'atencions i rituals, és molt probable que les acabin incloent dins del seu catàleg de serveis, i en facilitin també l'acceptació social.

1.3. La garantia del dret a ser enterrat segons les pròpies conviccions

La transformació d'aquestes societats en realitats multiculturals, a més de la diversificació de la seva població, comporta també el reconeixement de les minories culturals presents i l'extensió del marc de drets de ciutadania per tal de garantir que la seva singularitat pugui ser respectada, i exigir d'aquestes minories –en correspondència– un compromís cívic amb el conjunt de la societat.

La qüestió de l'atenció de la mort entre els col·lectius minoritaris en una societat democràtica reposa inevitablement sobre la defensa de la garantia que hom ha de poder ser enterrat segons les seves pròpies conviccions, ja siguin aquestes ètiques o espirituals. Atès que els serveis funeraris –almenys en la seva dimensió més bàsica–, són considerats serveis públics, aquestes noves demandes interroguen el sistema de resposta que elaboren les nostres societats envers la diversitat. Fins i tot al final de la vida, aquest reconeixement hauria de ser conseqüent amb el que hagin tingut en vida alguns col·lectius –cosa que no sempre és així.

Les administracions públiques, d'acord amb el seu mandat i dins del marc constitucional, han de poder respondre a aquest dret. I tal com passa en altres aspectes, la manca d'experiències genera una certa desorientació respecte a la manera en què s'ha de complimentar i garantir. A vegades, la negativa a atendre una demanda relacionada amb la singularitat d'un grup social s'argumenta en termes de la limitació que ofe-

reix un marc legal, que sí que ha estat adequat respecte a unes pràctiques que es consideren tradicionals. Obrir la possibilitat de poder eixamplar els límits del dret és una oportunitat que ha estat argumentada per diferents autors, que entenen que les institucions públiques (quant a proponents d'instruments legals i administratius que governen el bé comú) tenen una clara responsabilitat en la pluralització de la seva societat (Ruiz Vieytez, 2011: 208-215). En aquest sentit cal valorar molt positivament la línia desenvolupada per dues iniciatives administratives que, preocupades perquè el principi de pluralitat pugui anar calant en les polítiques locals, han elaborat nombrosa documentació en forma de recomanacions o guies de gestió de la diversitat religiosa: per una banda, la Fundación Pluralismo y Convivencia que pertany al Ministeri de Justícia de Madrid (www.pluralismoyconvivencia.es) i la Direcció General d'Afers Religiosos de la Generalitat de Catalunya (www.gencat.cat/afersreligiosos). Ambdues administracions han editat materials que fan referència a l'atenció a la pluralitat religiosa en l'àmbit dels cementiris i serveis funeraris. En el capítol cinquè hi farem referència més àmpliament.

Aquest informe vol elaborar un primer estat de la qüestió respecte als rituals funeraris islàmics a Catalunya. Volem destacar la doble dimensió que s'incorpora, tant pel que fa a parlar pròpiament d'inhumacions en parcel·les reservades en cementiris públics, com a abordar en paral·lel la qüestió de la repatriació del cadàver a la societat d'origen. Malgrat que la pràctica de la repatriació esdevé majoritària entre els col·lectius musulmans (s'estima que se situa prop del 90 % de les defuncions), segueixen formulant-se demandes per part de les seves representacions per tal de disposar d'una parcel·la reservada per a aquests

enterraments en els cementiris municipals. No ens trobem amb una contradicció, sinó amb la coincidència de dos processos: un d'aquests d'expressió de fidelitat amb una filiació familiar i un vincle cultural, i amb una genealogia referencial que vol ser expressada en la darrera voluntat del difunt (o d'aquells que l'envolten); l'altre, esdevé una altra forma d'expressió, com és reivindicar la condició de membres actius i de ple dret de la societat en la qual han viscut i on han trobat la mort, i que esperen que també els cedeixi un espai per a la memòria i la remembrança. En l'anàlisi d'aquests processos,

hi són sempre presents les dues dimensions, individual i col·lectiva, en tant que s'aborden qüestions relacionades directament amb l'expressió de pertinences identitàries. Contra els arguments habitualment formulats en relació amb aquesta qüestió, l'augment del nombre de difunts musulmans que optin per ser enterrats a Catalunya no pot ser considerat com un indicador d'integració d'aquest col·lectiu. En la decisió hi participen molts factors que cal tenir present, i que no poden simplificar-se d'aquesta manera. Aquest estudi vol proporcionar alguns elements d'anàlisi respecte d'això.

2. Morir lluny de casa: la mort i la immigració

Anàrquica i atzarosa, la mort és especialment inesperada en el trànsit migratori. Abdelmalek Sayad, un dels autors que més ha treballat entorn a la doble absència que genera tota migració (Sayad, 1999), hi destaca el fet que la mort reverteix alguns dels ordres que s'impliquen en el binomi emigració-immigració: "la mort de l'immigrat és a imatge i mesura del que fou la seva vida. És una mort que incomoda a tothom, ja que es tracta d'una mort inclassificable [...], perquè interroga a tothom sobre la doble condició de l'home immigrat aquí i emigrat d'allà" (Sayad, 2000: 9). Abordar la qüestió de morir lluny de casa quan hom es troba com a emigrat en un país diferent del d'origen representa progressar en el coneixement dels processos migratoris, la qual cosa implica començar a considerar aspectes que alteren la definició clàssica del que representa emigrar. Les diferents situacions postmigratòries que acompanyen el procés d'assentament dels col·lectius d'origen migratori, no poden entendre's com una etapa de superació de les relacions que se segueixen mantenint amb la societat d'origen, ja sigui directament, o a través de les referències que s'hi vinculen. La mort,

paradoxalment, serveix per insistir (encara que sigui per última vegada) sobre els vincles de l'emigrat amb la seva societat d'origen.⁸

Sayad i altres autors ens recorden que els subjectes migrats es troben permanentment interrogats tant per les funcions que s'espera que compleixin, com respecte a les expectatives que es projecten sobre ells. La mort es converteix en el darrer testimoni que és exigit a l'emigrat/immigrat per tal de donar fe de la seva lleialtat i compromís ja sigui amb la seva família, la seva comunitat de referència, la seva religió o amb la societat que el va acollir. El problema és que aquest testimoni es converteix en darrer examen sobre el qual elaborar una valoració de la profunditat de les pertinences que professen els difunts, en relació amb el que s'esperava d'ells des de tots aquests punts de vista. I així, s'espera que aquell que mor decideixi la seva darrera llar d'acord amb la manera en què ha viscut.

L'Organització Mundial de la Salut considera l'emigració com un factor que pot generar un risc per a la salut del que emigra. Aquesta evidència situa la mort com a element més que present en els trajectes migratoris. En el nostre país, els

⁸ Hem apuntat alguns eixos de reflexió en una ponència presentada en el VII Congrés sobre Migracions Internacionals a Espanya, fet a Bilbao els dies 11-13 d'abril de

2012: S. Tarrés; A. Solé; N. Jàvega; J. Moreras, "Migrar, morir, ¿retornar?. Un programa de investigació sobre la muerte en contexto migratorio".

desesperats intents de molts emigrants per tal de poder travessar les fronteres ens han acostumat a la tràgica imatge dels ofegats en l'estret de Gibraltar. Les seves làpides sense nom en els cementiris d'Algesires i voltants són un nou testimoni de la seva invisibilitat.⁹ Aquesta representa una evidència extrema de la presència de la mort. Però a mesura que avança el procés d'assentament de les poblacions immigrades, comença a fer-se més "normal i quotidiana". Això vol dir que, d'acord amb una conseqüència de l'evolució demogràfica d'una població immigrada, les causes de la seva mortalitat tendeixen a equiparar-se a les del conjunt de la població on s'instal·la.¹⁰ Aquesta és una de les conclusions que es destaca en l'estudi del Grupo de Estudios sobre Inmigración y Salud de la Facultad de Medicina de la Universitat Complutense de Madrid (2009) que, a més, indica que les pobla-

cions immigrades continuen tenint una major tendència a morir per accidents i causes externes que les poblacions autòctones (aquest factor continua representant el 20 % de la causa de mort entre immigrants, davant del 8,4 % entre els autòctons).¹¹

Mentrestant, les estadístiques abundants sobre estrangeria amb prou feines fan referència a la qüestió de la mortalitat entre els col·lectius immigrants. No passa el mateix que quan es fa referència a l'augment del nombre de naixements en el si d'aquests col·lectius, que hom interpreta com una indicació del seu procés d'assentament en la nostra societat.¹² Probablement, les defuncions en el si d'aquestes poblacions també siguin un indicador d'assentament migratori. L'infortuni de la mort, en tant que actua com a activador dels referents comunitaris, comença

⁹ En l'article "¿Quién entierra a los inmigrantes?" (*Adiós*, núm. 22, juliol-agost 2000, p. 9-12), es parla de l'acord al qual van arribar l'Ajuntament d'Algesires, la Junta d'Andalusia i l'Estat, per cobrir a parts iguals, les despeses funeràries que generaven els difunts en l'Estret que no havien estat reclamats pels seus familiars d'origen. El fotògraf Sebastián Conejo ha intentat plasmar en la seva exposició "Desconocidos" el sentit que cobra l'anonimat en les làpides sense nom del cementiri d'Algesires, on reposen els cossos de persones sense identificar que es van ofegar en el seu intent de travessar l'estret de Gibraltar. Es pot consultar més informació sobre aquest treball a: <http://www.kowasa.com/es/desconocidos-sebastian-conejo-isbn-9789800078327>.

¹⁰ Són les causes les que tendeixen a equilibrar-se, però no la taxa global de mortalitat, ja que a causa del perfil molt més jove de la població immigrant, la seva taxa és substantivament inferior a la de la població autòctona. D'aquí un cert temps, però, caldrà revisar aquesta afirmació, especialment pel fet que el reagrupament familiar en les famílies assentades s'ha orientat vers parents de més edat.

¹¹ En el cas dels marroquins, un dels col·lectius de més llarg recorregut migratori a Catalunya, és possible establir una evolució en les causes de defunció: extrapolant les dades de l'estudi de la Universitat Complutense, entre els anys 2001-2005, gairebé el 25 % dels difunts magribins havien mort per accidents o causes externes. No disposem de dades demogràfiques anteriors, però hi ha un seguit d'informacions que proven la prevalença d'aquesta causa en les defuncions d'aquests treballadors immigrants: accidents de treball, de trànsit (en els anys setanta i vuitanta és significatiu anotar l'elevat nombre d'atropellaments en carretera, provocats pels desplaçaments a peu entre el lloc de residència i de treball, i de no disposar de cap mitjà de transport propi), també homicidis (alguns tractats per la premsa catalana en la secció de "successos"), així com malalties provocades per les condicions de vida (tuberculosi) o de treball (malalties respiratòries). Vegeu Moreras (2004).

¹² Els Anuaris Estadístics d'Estrangeria de l'Observatori Permanent de la Immigració que elabora el Ministeri de Treball i Seguretat Social només recullen dades entre els anys 2000 i 2005 respecte a les defuncions de les persones estrangeres a Espanya.

a ser incorporat dins la quotidianitat d'aquestes poblacions.

En el cas concret de les poblacions musulmanes a Europa, en els darrers anys s'han desenvolupat diferents aproximacions a l'estudi de la mort en context migratori.¹³ Amb totes aquestes volem exposar alguns dels eixos principals del que seria una aproximació a la tanatologia musulmana a Europa.

2.1. La mort genealògica: la tradició contra la religió

La mort esdevé un moment identitari fort, i per aquest motiu, representa una interrogació sobre els orígens del difunt i la seva fidelitat envers aquests. En el seu treball pioner, Yassine Chaïb (2000) interpreta que la mort d'un emigrant fora del seu país és el punt final d'un llarg procés de desarrelament. No obstant això, la mort també pot ser interpretada com la darrera ocasió que té el difunt per poder donar proves del seu arrelament... Però respecte a qui o amb relació a quin territori? Des del darrer moment de la vida, és possible reconstruir les genealogies de cada individu a través de les pertinences que ha compartit amb altres persones durant la seva existència. I ja que aquesta reconstrucció es produeix en un context de permanent redefinició identitària –com són els trànsits migratoris–, els actes que acompanyen la defunció són el testimoni a partir del qual es pot valorar el grau d'intensitat de les fidelitats socials del que mor.

¹³ Vegeu els treballs d'Abu-Sahlieh (2002), Adler (2005), Aggoun (2006, 2009), Ansari (2007), Burkhalter (1998, 1999, 2001), Chaïb (1988, 2000), Dessing (2001), El Alao-oui (2012), Gardner (1998), Jonker (1996, 1997, 1998), Petit (2002, 2005) i Saraiva-Mapril (2012).

Morir en context migratori altera els compromisos dels difunts amb el seu context social immediat, però a la inversa, també modifica els graus de responsabilitat social que s'estableixen en el si dels col·lectius migrats, en correspondència amb la desaparició d'un dels seus membres. En primer lloc, la mort convoca els familiars dels difunts, sobre els quals recau el deure de donar-li la millor atenció possible, començant per l'acompanyament del moribund en els seus darrers moments, i vivint amb dolor i abatiment la seva pèrdua imminent. En context migratori, amb la família absent o només reconstruïda sobre un model nuclear –desapareixen les relacions fonamentades sobre la base d'una família extensa–, es generen situacions que obliguen a apel·lar a la solidaritat grupal immediata, com a alternativa per poder resoldre els aspectes que provoca una eventualitat no contemplada pel mateix immigrant o per la seva família. Amb la família directa absent, els altres familiars més llunyans dins una estructura de família extensa, acaben assumint la responsabilitat de l'atenció del difunt, i l'obren al conjunt del col·lectiu al qual pertanyia aquell que mor. S'activen d'aquesta manera les estructures d'una solidaritat que encara se sostenen sobre la base d'una precarietat de recursos. En aquest sentit és significatiu tenir present que les primeres estructures que desenvolupen els col·lectius immigrants per resoldre la defunció dels seus membres, no passen tant per generar iniciatives funeràries orientades a la inhumació, com per facilitar el trasllat del cos al país d'origen. El repatriament, doncs, esdevé l'opció primera que contempen aquests col·lectius, i sembla lògic que avui en dia es mantingui així, per l'intens component de filiació que se'n desprèn.

En segon lloc, i com a conseqüència de l'anterior, familiars, amics i coneguts han de prendre

la decisió de què cal fer en el cas que el difunt no hagi transmès la seva darrera voluntat.¹⁴ Entendre que la qüestió del repatriament del cos esdevé una responsabilitat comunitària i que és l'opció que es tria per defecte, tot i les despeses importants que incorpora, a més de la transgressió de la norma religiosa que implica, vol dir comprendre fins a quin punt la mort d'un membre del col·lectiu representa una prova de la solidesa de les estructures de solidaritat comunitària.

Tercer, s'espera que aquell que ha viscut d'acord amb els preceptes de la doctrina islàmica, també vulgui que la seva mort s'hi ajusti. De fet, la tanatopràxia de purificació del cos del difunt i l'oració comunitària, que esdevenen els dos fonaments principals de la ritualitat funerària islàmica, es desenvolupen en la majoria de les defuncions entre aquest col·lectiu, tant si es decideix inhumar el cadàver allà on va trobar la mort, com si es decideix repatriar-lo al seu país d'origen. Un intens debat doctrinal intenta dirimir la qüestió de fer prevaler el dictat profètic d'enterrar allà on el musulmà mor, o bé garantir

¹⁴ La decisió d'enviar el cos del difunt al país d'origen topa a vegades amb la dificultat afegida de desconeixement de la seva identitat, o la desvinculació amb la comunitat musulmana local. L'accident de tràfic de Capmany, la nit del 16 de març de 1997, on van morir onze immigrants magribins indocumentats, va fer evident les dificultats que provocava la identificació dels cadàvers en aquests casos. Avui dia, tretze anys més tard, encara cinc cadàvers no han estat identificats, i resten inhumats en uns nínxols orientats vers al sud-est, cap a la Meca, al cementiri de Figueres, sense que ningú els hagi reclamat perquè es puguin fer servir les tècniques d'identificació per ADN. La llei estableix que els morts no identificats s'han d'enterrar en el municipi on s'ha trobat el cadàver, però en aquest cas es va optar per enterrar-los a Figueres perquè la petita població de Capmany no tenia prou espai per assumir els enterraments (vegeu *El Punt*, 16-3-2008).

que la seva inhumació es faci correctament en un país musulmà o no musulmà (vegeu el capítol tercer). Però la prevalença aclaparadora del repatriament dels difunts suposa tot un contrast que contradia (sense que necessàriament en siguin conscients els que ho promouen), la base doctrinal. Segons Aggoun, la repatriació és una forma de "respectar l'ordre genealògic fent-se enterrar en les tombes de la família en origen" (Aggoun, 2006: 77). El sentiment identitari que expressa aquesta elecció a voler ser traslladat al lloc on es va néixer, conté més dimensions nacionals i culturals que no pas religioses. La mort esdevé la darrera ocasió en la qual hom es pot vincular amb la història familiar i la terra materna. És l'atracció per una terra mai oblidada la que sembla prevaler en les decisions que porten al repatriament, per sobre de la fidelitat a les prescripcions religioses. Segons Chaïb (2000: 23), el cos és un "suport genealògic, una prova de la identitat", i la mort una possibilitat per tal de fer un procés de "reparació genealògica" i de "reapropiació del propi itinerari biogràfic". Una voluntat que sovint s'alimenta per la temença de morir lluny del nucli familiar i pel pensament que en el futur un podrà ser oblidat en la memòria familiar.

I quart, la mort també es presenta com a prova de la voluntat d'arrelament del difunt en la societat a la qual va arribar temps enrere. Aquesta societat es pot veure reconfortada amb el fet que l'expressió de la darrera voluntat del difunt per enterrar-se en el país al qual va emigrar és la culminació perfecta d'un procés d'integració iniciat en vida. Això genera una recreació idealitzada d'un procés que s'interpreta de forma lineal, acumulatiu i que depèn, en darrera instància, de la voluntat de la persona implicada. Tots sabem que els processos d'integració social són molt més complexos, i que requereixen la combinació de diferents factors en una

equació on s'ha de resoldre més d'una incògnita. No obstant això, prendre la decisió de voler ser enterrat en terra diferent d'on es va néixer, representa certament una doble prova: la de la confirmació del difunt en el seu intent de voler formar part d'aquesta societat, mitjançant el seu darrer testimoni, i la de la societat i les condicions que aquesta ha ofert per tal que les persones immigrades se sentin que en formen part, ja sigui en vida o en mort.

Davant la mort dels immigrants, les societats receptores es veuen condicionades a adequar els seus serveis, legislació i estructures a aquestes noves realitats. De forma paradoxal, la mort fa presents els immigrants a través de la seva absència,¹⁵ i es converteix en una prova de la capacitat d'aquestes societats de generar un sentiment suficientment consistent de pertinença a tots aquells que volgueren emigrar-hi. Darrere d'aquesta certa obsessió a vincular estretament

enterrament i integració, hi apareixen dues reflexions principals: per una banda, la idea de voler aconseguir en la mort allò que no es va aconseguir en vida; per l'altra, l'elecció de ser inhumat en un lloc o en un altre pot ser interpretat, irremeiablement, com una traïció, ja que és impossible satisfer una o altra banda. La mort suposa la fi de les resistències per part d'uns individus que han estat permanentment requerits per tal de donar proves de la seva lleialtat, tant respecte a les societats europees com a les seves societats d'origen.

Tot aquest cúmulo de compromisos –aparentment irrenunciables–, que ha d'afrontar el difunt, dibuixa tot un escenari en el qual es valoren aquells elements que permeten definir les raons que poden justificar la decisió de voler ser enterrat en terra europea o en el país d'origen. Recollim aquests arguments en el quadre següent:

Quadre 1. Arguments per al repatriament o inhumació

En el país d'origen

- Principi de continuïtat, ordre genealògic
- Aplicació dels rituals islàmics per defecte
- Transgredir el principi d'inhumar allà on el difunt mor
- Ser inhumat en terra musulmana
- Ser inhumat en la terra de naixement
- Estar a prop dels familiars
- Ser enterrat a prop d'altres familiars
- Mantenir-se en el record familiar
- Tombes gratuïtes i a perpetuïtat
- Manteniment dels vincles comunitaris
- Cost de la repatriació

En el país d'emigració

- Principi de ruptura, ordre de desafilació
- Aplicació negociada dels rituals islàmics
- Fidelitat al principi d'inhumar allà on el difunt mor
- Ser inhumat en terra no musulmana
- Ser inhumat lluny de la terra de naixement
- Restar lluny del nucli familiar
- Ser enterrat entre estranys
- Poder caure en l'oblit
- Tombes amb cost de manteniment i sense perpetuïtat garantida
- Desactivació dels vincles comunitaris
- Estalvi per la no-repatriació

Font: Elaboració pròpia

¹⁵ Sayad suggereix que la mort en la societat receptora és una "mort de segon grau", ja que la primera és la

mateixa emigració respecte a la seva societat d'origen (Sayad, 2000:9).

Tots aquests diferents arguments se situen en una balança que fa decantar una decisió que, tornem a insistir-hi, no sempre és adoptada pel mateix difunt sinó pels seus familiars i coneguts. Fins al moment, aquest balanç segueix decantant-se vers la repatriació, com a forma de mantenir actiu aquest vincle genealògic, que esdevé un argument molt més potent que no pas ser fidel al que prescriu el dogma religiós.

2.2. Mort individual, responsabilitat comunitària

Satisfereix el darrer desig d'una persona que mor és un acte de justícia i de dignitat. Però en context migratori, aquest fet també s'expressa en termes de responsabilitat comunitària. Els preceptes islàmics de cura del difunt prenen una dimensió significativa en context migratori. La cura, però, es veu condicionada per l'escassetat de recursos i estructures a disposició dels col·lectius immigrants, així com per l'explícita negociació que cal establir amb diferents estaments de la societat europea, per tal de poder garantir aquestes atencions que s'han de dispensar al difunt. I malgrat això, tots els col·lectius immigrants al llarg de la història han hagut d'organitzar-se per tal de respondre a aquesta necessitat.

De nou és Sayad el que ens proporciona alguna de les claus interpretatives del requeriment al vincle comunitari que provoca cada defunció: la solidaritat que s'organitza al voltant del cos del difunt "és un afer de creença, un afer de fe, però no pas de fe religiosa, sinó de fe i creença en la pertinença respecte al país d'on es va marxar o es va desertar" (Sayad, 2000: 12). Sayad insisteix sobre el principi del repatriament del cadàver com a forma de culminar el procés emigració/immigració - retorn, que

Chaïb anomena com una forma de "reparació genealògica" amb la família deixada en el país d'origen. Que el repatriament es mantingui com a tendència principal (especialment en el cas de les primeres generacions), és el resultat de la voluntat comunitària d'evitar perdre els vincles amb l'origen.¹⁶

Abordar la responsabilitat comunitària davant la mort d'un dels seus membres és haver de respondre al que s'entén com una *bona mort*. Louis-Vincent Thomas (1985) es refereix a la *bona mort* com aquella que s'acompleix d'acord amb les normes previstes per la tradició. Unes normes que també són les que regulen la vida dels membres d'una comunitat, entenent que hi ha d'haver una continuïtat lògica entre l'una i l'altra. Viure lluny del país d'origen i en context d'immigració genera circumstàncies amb potència per alterar aquesta continuïtat entre *bona vida* i *bona mort*. La defunció de l'emigrant pot provocar una *mala mort*, o *mort anòmica*, pel que suposa d'efecte disgregador i pertorbador al funcionament del col·lectiu. Així, la solidaritat que dóna peu a la cura del cadàver esdevé un mecanisme de protecció i defensa davant de les

¹⁶ Aquí hom podria obrir una breu reflexió sobre la qüestió del retorn dels emigrants: allò que sovint ens hem acostumat a anomenar com "el mite del retorn" en el qual creiem que pensen totes les persones emigrades, esdevé una paradoxa contradictòria en relació amb els supòsits de la seva integració. Potser es tracta de pensar d'una manera diferent aquest binomi emigració/immigració, on una idea de retorn al punt de partida difícilment és realitzable. Iain Chambers proposa una argumentació suggeridora: "la migració, en canvi, implica un moviment en el qual el lloc de partida i el punt d'arribada no són immutables ni segurs. Exigeix viure en llengües, històries i identitats que es troben sotmeses a una mutació constant. Sempre en trànsit, la promesa d'una tornada a casa -completar la història, domesticar el circuit- es torna impossible" (Chambers, 1995: 19).

evidències que poden suggerir la incapacitat de la comunitat per regular-se internament.

Cada mort és una prova que interpel·la la comunitat sobre la seva cohesió i el seu funcionament. La mobilització comunitària per aconseguir en breu temps el capital suficient per cobrir les despeses de repatriació del cadàver d'un membre sense recursos, és un exemple clar d'una solidaritat col·lectiva que posa a prova el vincle comunitari. La recollida de diners suposa el darrer acte de reconeixement de la pertinença del difunt al grup. En l'anàlisi dels informes del registre de defuncions del Consolat marroquí a Barcelona, s'observa com entre les dècades dels setanta i vuitanta es produeixen inhumacions de marroquins en els nínxols de beneficència dels cementiris municipals. A partir dels noranta, aquest tipus d'inhumacions gairebé desapareixen (encara que no del tot), davant la intervenció dels mateixos col·lectius marroquins que, o bé aconseguen la repatriació del cadàver o bé vetllen perquè siguin inhumats en algun dels cementiris musulmans existents. Tant per a les famílies com per a la comunitat, allò que està en joc és preservar la memòria del difunt. I és per això que la qüestió de l'elecció del lloc de sepultura (ja sigui en origen o en la societat que l'ha acollit) és fonamental. Les famílies en origen reclamen el cadàver del difunt com a prova de la seva mort, però no de la seva desaparició: el registre del Consolat indica casos en què la identificació del cadàver era impossible, fet que impossibilitava la seva repatriació. Aquests casos, ocorreguts entre les dècades dels setanta i vuitanta, tornen de nou a aparèixer davant l'actual realitat dels emigrants indocumentats.

La solidaritat comunitària que aflora a l'hora de recollir la quantitat de diners necessària per fer el trasllat del cos del difunt i per aportar una quantitat de compensació per a la seva família,

es fonamenta –segons Aggoun (2006: 95)– sobre una forma de reciprocitat en la qual l'aportació econòmica particular s'entén com una mena de delegació simbòlica de l'angoixa davant la mort, però sabent que aquesta també es reproduirà quan hom mori. La solidaritat immediata ha donat lloc també a una sèrie de pràctiques relativament informals per tal de procedir a la recollida d'aquest capital necessari per al trasllat del cadàver.

Des del punt de vista occidental, aquesta manca de previsió és vista com un factor de desorganització que caldria pal·liar, per tal d'evitar que en el moment en què succeeix una defunció no s'hagi de passar per aquestes situacions de precipitació i angoixa comunitària. La contractació d'assegurances personals o familiars amb diferents entitats bancàries i de previsió es presenta com una pràctica encara no generalitzada. De fet, ja són diferents les empreses que ofereixen aquests serveis, que sovint s'acompanyen d'altres productes bancaris (vegeu l'apartat següent). El més significatiu –com una prova més de la influència de la societat receptora sobre les formes culturals transferides per part dels col·lectius immigrants–, és que l'alternativa que es proposa per tal de poder sufragar les despeses de tot aquest procés, adopta una dimensió essencialment particular i individual, i es desvincula de la dimensió comunitària. De fet, la dimensió comunitària que adopta la repatriació dels cossos, és un dels elements clau per entendre la seva importància i pervivència.

Per altra banda, la continuïtat entre la *bona vida* i la *bona mort* esdevé també un mecanisme de supervisió i control sobre la cura del cadàver. D'acord amb una lectura literalista de la doctrina islàmica, la forma en què un musulmà ha viscut passaria a determinar la forma en què ha de ser tractat en la mort. Això, que representa

una contradicció evident amb la predisposició comunitària a tractar igual tots els seus membres, comença a instaurar-se com a pràctica distintiva, tot i les resistències que genera. En posarem dos exemples, un des del punt de vista doctrinal i un altre des d'un cas concret.

Aquesta era la fàtua que fou elaborada pel xeic Muhammad Salih al-Munajjid a la web <http://islamqa.com/fr/ref/7864/mort> (consulta: 24 de maig de 2010), en resposta a una pregunta formulada per un musulmà resident a Alemanya:

Pregunta: En el nostre país, els morts són enterrats en un cementiri musulmà reservat per a ells. Allà s'inhumen aquells que se suposa que són musulmans, inclosos aquells que no resen ni s'ajusten als límits fixats per la religió. Com s'ha de fer la visita a les tombes en les quals no es poden distingir els veritables musulmans dels altres? Quin serà el meu destí si en la meua mort, he de ser enterrat amb persones que no resaven? Puc demanar ser enterrat amb musulmans que hagin observat la pregària?

Resposta: S'ha de reservar un espai en els cementiris on només s'enterrin els musulmans, però no els difunts d'altres tradicions. Qui es nega a pregar i persisteix en la seva negativa fins a la seva mort no ha de ser enterrat en aquest cementiri, ja que aquell que abandona l'oració negant el seu caràcter obligatori és àmpliament considerat com un infidel. I el que l'abandona per mandra també és considerat un infidel. Està permès als musulmans de demanar ser enterrats en un cementiri musulmà, si en la ciutat on viuen no n'hi ha, per por de ser enterrats entre aquells. Que Allah beneeixi al nostre Profeta Mahoma, la seva família i companys.

El cas següent ens el va relatar fa uns quants anys Teresa Losada, fundadora de l'Associació Bayt al-Taqaifa: un dels imams marroquins més notables a Catalunya es va negar a fer la purificació ritual d'un jove musulmà que va morir a finals dels anys noranta d'una sobredosi. Considerava

que aquell que havia contaminat continuadament el seu cos en vida no podia demanar ser purificat. La mare del difunt va intentar convèncer l'imam perquè canviés d'opinió mitjançant la dona d'aquest, que el va comminar a acceptar d'encarregar-se del mort, cosa que finalment va fer.

2.3. La pervivència del repatriament

El repatriament és una forma per tornar a ordenar una mort que havia alterat l'ordre comunitari: "pertany al repatriament del mort la reparació de l'oblit, de castigar, de 'domesticar' el cantó maligne, satànic, anàrquic, i fins i tot subversiu d'aquesta mort que es produeix fora del lloc natural i del moment adequat, si és que existeix algun moment adequat per a la mort" (Sayad, 2000: 13). Des del punt de vista dels familiars, la repatriació contribueix a diferir el seu dolor per la pèrdua de l'ésser estimat, que s'expressa en el moment en què es coneix la pèrdua, que és mantingut durant tot el procés de trasllat, i que és reobert de nou, quan es produeix el retrobament amb el cadàver del fill, del pare, del germà que va emigrar, per al final trobar la mort lluny de casa. Tots aquests aspectes emotius entren en joc d'una manera significativa, per comprendre per què el repatriament s'estableix com a opció principal entre les comunitats musulmanes a Europa.¹⁷

A Catalunya no es disposa d'estimacions oficials, però potser es podria situar prop del 90 % de les defuncions. Les dades que ofereix el mateix

¹⁷ Així s'observa en el recull d'informes nacionals en el *Yearbook of Muslims in Europe* (Nielsen, 2012). El repatriament, però, és una constant també en altres processos migratoris. En alguns casos, fins i tot, s'ha aixecat tota una estructura empresarial al seu voltant, com és el cas dels Estats Units i Mèxic (vegeu Lestage, 2012).

Consolat del Marroc a Barcelona poden servir com a testimoni fidedigne de la pervivència del repatriament. Una de les funcions que tenen les delegacions consulars és la d'encarregar-se dels tràmits administratius relacionats amb la defunció d'algun dels seus nacionals en els territoris de la seva jurisdicció. D'acord amb la normativa internacional vigent, els consolats són informats per part de les autoritats locals de la defunció dels seus nacionals, i són encarregats de preparar la documentació necessària per a la repatriació del cadàver al seu país d'origen (com a opció preferent per la qual opten majoritàriament els marroquins avui en dia), o bé per tal de poder ser enterrats en aquest país. Moltes vegades, davant l'absència de familiars directes del finat, es converteixen en els responsables del seu trasllat. En ocasions són els que es posen en contacte amb els familiars en el país d'origen, i en altres col·laboren amb les entitats locals que preparen la repatriació.

En el Consolat marroquí de Barcelona hi ha un registre de defuncions que s'inicia amb l'obertura d'aquest el 1972. Es tracta d'un registre extremament ric en detalls sobre els processos i circumstàncies que es vinculen amb la defunció dels súbdits marroquins a Catalunya (i la seva àrea consular que, a més, abraçava fins al juny de 2001, el nord de la península, Aragó, les Illes Balears, València i Múrcia), i que mostren també la precarietat amb què s'aborda aquesta situació al llarg dels trajectes migratoris personals. Un registre que, això no obstant, no ens permet establir l'evolució del creixement demogràfic d'aquesta població, en comparació amb el registre de naixements. En el cas del Consolat de Barcelona, en incorporar tota la regió llevantina, hi ha un element que distorsiona d'una manera important aquesta comparació, com és que el registre de defuncions també anota els morts

que transitaven al llarg d'aquesta demarcació. Un nombre significatiu de les defuncions són motivades per accidents de trànsit que es produeixen durant el període estival, i que estan vinculats amb el trànsit estiuenc d'Europa al Marroc.¹⁸

La centralitat d'aquesta pràctica contribueix a definir les opcions que adopten aquests col·lectius en relació amb la gestió de la mort. Si bé els diferents col·lectius immigrants, a mesura que es referma el seu assentament en la societat receptora, han desenvolupat iniciatives per cobrir aquesta eventualitat, el fet és que no totes les persones immigrades s'han dotat de les assegurances necessàries de previsió per al retorn, tant del seu com del dels seus familiars. Diferents iniciatives per tal de facilitar i abaratir les despeses d'aquest enviament per mitjà d'unes assegurances personals o familiars han estat desenvolupades pel col·lectiu marroquí, senegambà i pakistanès. Malgrat que l'import anual que s'estableix per a la contractació d'aquesta pòlissa és prou accessible a totes les economies, no tots els membres del col·lectiu musulmà la tenen contractada. És per això que en més d'una ocasió, davant de la defunció d'un dels seus membres, la comunitat ha hagut de mobilitzar-se per poder recollir els diners suficients per cobrir les despeses del trasllat (que varien segons la destinació del cos, però que poden arribar a ascendir a uns 8.000-10.000 euros, aproximadament). Les problemàtiques que es deriven d'aquesta situació

¹⁸ En les estadístiques anuals que elabora el Servei Català de Trànsit de la Generalitat de Catalunya, aquest intens trànsit estival també influeix en el nombre d'accidents on es troben involucrats ciutadans de nacionalitat marroquina. D'aquesta manera els marroquins són la primera nacionalitat estrangera en els índexs d'accidentalitat.

han fet que les diferents institucions consulars reclamin insistentment als seus nacionals que tinguin contractat aquest servei.

S'ha de tenir present que la pràctica del repatriament del cadàver al país d'origen no només és conseqüència de la manca d'espais reservats per a musulmans en els cementiris europeus, sinó també del fet que el mateix difunt o els familiars més propers desitgen que aquest sigui enterrat en la seva terra d'origen. A més a més, la visió del cos del difunt permet als familiars en origen certificar-ne la defunció.

Entre el col·lectiu marroquí, tradicionalment han estat entitats bancàries les que han ofert productes de previsió i estalvi destinats als seus súbdits en l'estranger, que incorporaven tant la repatriació com la gestió de les remeses de les famílies immigrades. La Banque Populaire, a través de l'asseguradora Maroc Assistance, ha estat la principal entitat que ha desenvolupat aquests productes, que han rebut el suport de les mateixes delegacions consulars i d'entitats com l'Amical de Treballadors Marroquins, per difondre'ls entre el col·lectiu. Altres iniciatives, com la de la Wafa Bank o el BNCE (Banque Nationale de Commerce Extérieur), s'han incorporat a les que ja hi havia, ampliant les prestacions de les seves assegurances. Més recentment, a Catalunya diferents entitats bancàries han començat a explorar aquest terreny (vegeu Quadre 2) i ofereixen també productes específics per al conjunt de la població immigrada, si bé amb un cost anual superior al dels bancs marroquins. Per últim, i davant d'aquestes iniciatives empresarials, els col·lectius marroquins també n'han formulat altres de tipus mutualista, per tal d'oferir serveis de repatriació. Aquesta és una pràctica habitual entre el col·lectiu pakistanès a Catalunya, on les aportacions dels seus membres constitueix un fons solidari que permet cobrir les despeses

dels serveis funeraris, repatriació inclosa, que tenen contractats amb una empresa funerària catalana.

Quadre 2.

Fullet informatiu d'entitats bancàries catalanes

caixa Manresa

Abdelkader Neggaoui
Gestor de Clients

Oficina 083 - Sant Ignasi
Telf. 93.872.11.67 - 93.872.92.74
Plaça Sant Ignasi, 22
08240 - Manresa (Barcelona)

فتح الحساب "تفت بده" فائدة أو "سا" التكاليف

- Apertura de cuenta "libreta sin interés" y tarjetas.
- تحويل أو إرسال النقود إلى المغرب، غانا، السنغال... etc.
- تأمين الحياة.
- تديد المصاريف العادية (فواتير المياه، الغاز، الكهرباء... الخ).

SegurCaixa Repatriació

Perquè el moment més difícil sigui més fàcil

Li presentem un producte específic per als clients estrangers residents a l'Estat espanyol: el SegurCaixa Repatriació, una assegurança d'accidents que, a més, inclou una cobertura de repatriació en cas de defunció per qualsevol causa.

COBERTURES:

Repatriació en cas de defunció:
aquest és l'avantatge principal de l'asseguració.

- Cobrir les despeses derivades de la repatriació del cos de l'assegurat al seu país d'origen, des de l'indret de la defunció fins al mateix lloc de l'enterrament.
- La repatriació està coberta tant si la defunció és a causa d'una malaltia com si es produeix per accident.

Indemnització de 30.000 €
En cas de defunció per accident, els beneficiaris reben aquest capital, una ajuda econòmica necessària per als seus familiars.

Cancel·lació del saldo de targetes de crèdit
En cas de defunció per accident, el saldo pendent en les targetes de crèdit de "la Caixa" estarà cobert fins a 3.000 €.

Repatriació familiar
Si vostè vol, pot assegurar la repatriació dels seus familiars directes, en cas que morin. Els familiars directes són el cònjuge, la parella de fet, els fills i els pares de l'assegurat, sempre que visquin amb ell.

Invalidesa absoluta i permanent
També pot contractar aquesta cobertura, per la qual, si pateix una invalidesa absoluta i permanent en cas d'accident, vostè cobriria una indemnització de 30.000 €.

Àmbit de les cobertures:
La defunció i/o l'accident s'ha de produir dins de la Unió Europea, Andorra, Suïssa o Noruega.

AVANTATGES:

Cost baix: des de només 70,72 € l'any, vostè ja es pot beneficiar d'aquesta assegurança. I, si vol, en pot fraccionar el pagament d'una manera mensual, trimestral o semestral.

Contractació fàcil: no cal passar cap control mèdic.

Amb la garantia de "la Caixa": l'entitat que vostè ja coneix, les persones en les quals confia.

Opció 1	Opció 2	Opció 3	Opció 4
cobertures	cobertures	cobertures	cobertures
Repatriació Defunció per accident Saldo targetes de crèdit	Repatriació Defunció per accident Saldo targetes de crèdit Repatriació familiar	Repatriació Defunció per accident Saldo targetes de crèdit Invalidesa absoluta i permanent per accident	Repatriació Defunció per accident Saldo targetes de crèdit Repatriació familiar Invalidesa absoluta i permanent per accident
70,72 €	95,42 €	98,78 €	121,95 €

Descripció de les cobertures

Cobertures	Capitals
Repatriació	30.000 €
Defunció per accident	30.000 €
Saldo targetes de crèdit	fins a 3.000 €
Repatriació familiar	30.000 €
Invalidesa absoluta i permanent per accident	30.000 €

* La repatriació no inclou les despeses de l'enterrament i assessoria.
 • El treball del difunt fins al país de repatriació.
 • El treball des de l'assessoria fins al lloc de l'enterrament fins a un cost de 1.500 €.

Asseguradora de repatriació i d'accidents SegurCaixa Repatriació, de SegurCaixa, SA. D'asseguradores i Reasseguradores, amb el domicili al Gran Via de les Corts Catalanes, 246, 08014 Barcelona (Baixes), inscrit al Registre Mercantil de Barcelona, Tom 106, Núm 8.040, i al Registre de Comerç de Barcelona, al Registre 45.405. Adreça: Gran Via de les Corts Catalanes, 246, 08014 Barcelona. Tel: 93 480 99 99. SegurCaixa, SA. D'asseguradores i Reasseguradores, s'ha establert SegurCaixa, SA, amb el sistema de registre T, inscrit al Registre Mercantil de Madrid del 2005. La informació que s'exponeix en aquest document està actualitzada a la data de publicació de la premsa.

Font: Treball de camp

Malgrat tots aquests serveis que s'ofereixen, la manca de cobertura per a la repatriació de molts emigrants marroquins continua fent imperativa la col·lecta de diners que fan les comunitats locals davant d'una defunció. Unes col·lectes que s'han de fer amb caràcter d'urgència, per tal de cobrir les gestions administratives, els serveis funeraris i les despeses de l'enviament i de l'enterrament del cadàver. Aproximadament, la mitjana de dies que passen entre la defunció i la inhumació, és d'uns 10-15 dies, sempre que no concorrin impediments legals que retardin encara més la repatriació.

També en el cas dels senegalesos instal·lats a Catalunya, tot i que en alguns casos es tinguin contractades assegurances de repatriació, la mort d'un compatriota genera l'activació de diferents xarxes de solidaritat comunitària. Aquesta pren dues formes que sovint conviuen: les caixes de solidaritat mútua en què es cotitza regularment i les col·lectes espontànies. Les associacions col·laboren també en els tràmits administratius necessaris per a la repatriació.¹⁹

¹⁹ Sobre ritus funeraris entre el col·lectiu senegalès instal·lat a Catalunya i l'organització del repatriament vegeu: Solé Arraràs (2010, 2011, 2012).

---

3. La mort en l'islam

Sovint, el ritual es troba en la confluència entre tradició religiosa i tradició cultural. La mort comporta tota una sèrie de ritualitzacions que extreuen tant el seu significat immediat com el seu sentit profund de referències religioses i culturals. El darrer acte de la vida física adopta tanta transcendència i emotivitat –tant per al que mor com per als seus propers–, que sovint acaba desbordant la forma i el sentit d'aquests rituals. La seva normativització (és a dir, generar un intent per depurar allò que s'ha adherit de forma incorrecta al ritual) esdevé un mecanisme de correcció permanent, especialment per part de les autoritats que vigilen la vigència correcta de la doctrina religiosa. En el cas de l'islam, ens trobem davant de la doble conjunció que implica, des del punt de vista de l'ortodòxia religiosa, no només intentar que la norma es compleixi correctament en l'observança quotidiana dels creients, sinó també evitar que tal pràctica progressi cap a derivades que desvirtuïn el sentit profund de la doctrina. És evident que en el tema de la mort (com també en altres qüestions que es consideren centrals en la vida dels creients), en els darrers anys s'ha produït un interès renovat pel coneixement de les formes i els sentits que defineixen el conjunt de ritualitats que l'acompanyen. La tendència envers la normativització doctrinal en l'islam durant el darrer segle (Benkheira, 1997) ha aconseguit, mitjançant el

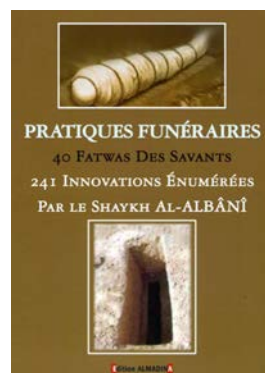
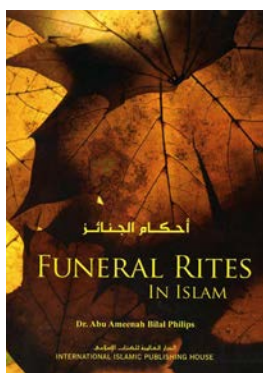
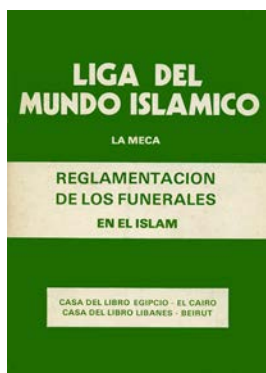
recordatori i/o correcció del que es considerava una desviació o una innovació en la pràctica, despertar l'interès de les poblacions musulmanes per tal de mantenir-se fidels als seus principis. La mort, entesa de forma transcendent per part de l'islam sobre la base de la revelació profètica i l'esperança de la resurrecció, passa a ser reivindicada com un exemple en el qual el creient ha de mostrar la solidesa de les seves conviccions, així com la seva fidelitat a l'ortopràxia. Es genera la necessitat, doncs, d'assolir una mort "islàmicament correcta", i és en aquesta direcció que s'orienten moltes de les publicacions recents de tipus doctrinal que és possible trobar arreu del món islàmic i a les llibreries musulmanes d'Europa (vegeu Quadre 3). Unes obres que, alhora que recuperen les referències normatives clàssiques, les projecten en forma de conductes adequades a mantenir en contextos socials que es considera que representen una amenaça per a la fermesa de les conviccions islàmiques. Viure en les societats europees representa un d'aquests contextos en els quals els musulmans s'han de protegir mitjançant la normativització de les seves conductes rituals.

En aquest apartat farem referència als aspectes doctrinals de la visió islàmica de la mort i les seves circumstàncies, així com al conjunt de rituals funeraris islàmics, per a continuació mostrar el que implica per a aquesta

tradició religiosa el fet d'enterrar els seus difunts en un territori que no és regit per la llei islàmica. Ho farem combinant documents doctrinals clàssics amb publicacions més recents, que s'orienten específicament a resoldre els

dubtes de les poblacions musulmanes a Europa en relació amb aquesta qüestió. Això ens permetrà descriure un marc normatiu que no sigui únicament textual, sinó que es projecti vers la seva aplicació concreta.

Quadre 3. Publicacions de contingut doctrinal referides a la mort a l'islam

Font: Treball de camp

3.1. La visió islàmica de la mort

El fet que l'islam sigui al mateix temps una religió d'origen semític i basada en la revelació, condiciona considerablement la forma en què els musulmans perceben la mort. La idea del retorn a la terra de la qual hom va sorgir explica determinats ritus d'inhumació i la importància que adquireixen dins del tractament del cadàver. Que sigui una religió revelada a través d'un llibre amb continguts sagrats, l'Alcorà, incorpora també la noció del judici final i de la resurrecció de les ànimes.

La referència al Judici final i a la resurrecció de les ànimes és omnipresent en l'islam: en el versicle d'inici de l'Alcorà, la *fatiha*, que és recitada pels musulmans a l'inici de les seves

oracions, se cita Déu com el "Mestre del dia de la Retribució". Les recompenses que esperen els bons creients musulmans en el paradís són freqüentment enunciades en el text sagrat. Els musulmans són permanentment requerits a tenir present que allò que facin en aquesta vida pot ser acumulat de cara al judici final i ser decisiu per al seu resultat. Les tradicions del profeta Mahoma (els seus fets o paraules, o *hadit*) també incorporen comentaris fets per ell amb relació a les circumstàncies que envolten la mort. Amb totes dues fonts de referència, s'elabora una jurisprudència (*fiqh as-sunnah*) que aborda la qüestió del tractament del difunt i de la gestió de la seva mort. Hi pot haver diferències en les interpretacions que les principals escoles jurídiques elaborin respecte a la qüestió de la mort,

però hi ha una certa unanimitat en les qüestions principals.²⁰

La qüestió de la previsió de la mort per part dels creients musulmans rep lectures diferents dins de la doctrina islàmica. En la perspectiva que la mort condueix els creients al judici final, on es valora la trajectòria meritòria individual per tal d'accedir o no al paradís, la vida es converteix en un camí de penediment. Des del punt de vista material, es recomana que aquells que veuen a prop la seva darrera hora, facin testament com a forma de resoldre la qüestió dels seus deutes pendents i la transmissió de les seves propietats. Aquest testament, però, també serveix com a mecanisme per recordar, als familiars i a la resta de membres de la comunitat, que hom vol ser preparat i enterrat d'acord amb la tradició islàmica correcta.²¹ És permès que el creient, durant la seva vida, prepari el sudari amb què ha de ser embolcallat després de la seva mort. El *kafn* o sudari ha de ser blanc i ha d'estar fet d'un teixit senzill sense cap mena d'ornament ni inscripció, seguint el criteri d'austeritat i simplicitat que determina l'islam en aquesta qüestió. Els musulmans que han fet el pelegrinatge a la Meca acostumen a ser embolcallats amb el mateix teixit que varen emprar durant el viatge.

També és lícit comprar una parcel·la de terreny per tal de poder ser enterrat, però per contra està totalment desaconsellat preparar la pròpia tomba. En part perquè això trenca el citat principi d'aus-

²⁰ Sobre el sentit doctrinal de la mort i la resurrecció en l'islam, vegeu Smith-Haddad (2002).

²¹ Per Muhammad Nasir al-Din al-Albani (2003: 24) aquest recordatori és força important a causa -en la seva opinió- de la tendència creixent dels musulmans a introduir "innovacions en la religió i en especial en les regles funeràries".

teritat que dicta que la tomba ha de ser tan simple com sigui possible, amb una pedra o petita estela on s'indica només el nom de la persona enterrada. No es recomana emprar cap mena de material de construcció ni mausoleu que estigui destinat a preservar el lloc de l'enterrament. Des de la seva austeritat, l'islam considera que qualsevol despesa amb relació a la mort és una pèrdua material.

De cara a poder repassar breument les prescripcions islàmiques que envolten la concepció de la mort, el tractament del cadàver i les cerimònies funeràries, establirem una divisió en quatre parts: els darrers moments, el tractament del cos, la inhumació i el dol i remembrances.

3.1.1. *Els darrers moments*

Per l'islam, l'agonia adquireix un significat de prova prescrita per Déu i, al mateix temps, d'oportunitat perquè la persona prengui consciència del seu pas a un altre món. És imperatiu acompanyar el moribund en la seva agonia final, ja que la tasca que han de fer els familiars i els coneguts és ajudar el moribund a admetre el seu estat i a resignar-se al destí que ha decidit Déu per ell. Els familiars i coneguts s'han d'aplegar a la casa del moribund, on es recita l'Alcorà i es fan pregàries. Cadascú pot expressar-li al moribund el seu reconeixement per haver coincidit amb ell en aquesta vida. L'acompanyament del moribund esdevé una pràctica tradicional i, al mateix temps, es converteix en una ocasió per a tota l'*umma* (o comunitat de creients) de mostrar la seva solidaritat envers la família del moribund. Aquesta ha de mostrar-se hospitalària amb aquells que vénen a rebre el penúltim homenatge al que aviat els deixarà.

Després que aquest hagi fet el seu testament moral i material (un musulmà no pot abandonar

aquest món sense haver posat en ordre la seva vida²²), i quan l'agonia entra en la seva fase final, el moribund és convidat a pronunciar les paraules que constitueixen la *shahada* o professió de fe de l'islam; en cas que el moribund no pugui dir-les, un dels seus familiars s'encarrega de murmurar-les-li a cau d'orella, mantenint-li el dit índex aixecat de la mà dreta. A continuació el seu cos és col·locat, si és possible, vers la Meca i, si no ho és, s'hi col·loca només el rostre.²³

3.1.2. El tractament del cos

La persona que acaba de morir és tractada amb un respecte especial. Una vegada que aquesta exhala el seu darrer alè de vida, s'acostuma a pronunciar el paràgraf de l'Alcorà següent: "És a Déu que pertanyem, és a Ell a qui retornem" (*sura* 2132). A continuació, se li tanquen els ulls i la boca, i es cobreix el cos amb una tela blan-

²² Hi ha una dita del profeta Mahoma que diu que "el mort marxa cap al cementiri sense ni béns ni amics. Només els seus actes l'acompanyen".

²³ Aggoun (2006) indica que una pràctica força freqüent –especialment en les regions rurals del Magrib– és que siguin les dones les que s'encarreguin d'aquest acompanyament, que representa la continuïtat de la tasca de cura familiar per part de les dones. Si el moribund és una persona gran, acostumen a ser les seves filles les que assumeixen aquesta tasca de testimoni d'amor i suport moral i psicològic. Aquest principi d'"atenció maternal dels moribunds" també es troba present en altres països africans (Thomas, 1985). Malgrat tot, el dret islàmic no determina que els dos actes fonamentals d'aquesta atenció al moribund (acompanyar-lo en la pronunciació de la *shahada* i col·locar-lo en direcció a la Meca), hagin de ser encarregats a les dones. Només es recomana que es tracti de "persones pietoses que estiguin disposades a invocar Déu i a ajudar aquesta persona a fer-ho, si així ho requereix" (Brahani, 2005: 44).

ca.²⁴ Només abans de la purificació ritual es permet tocar o besar el cadàver (especialment entre els dos ulls, tal com va fer Mahoma amb un dels seus companys), però no després ja que això podria contaminar-lo de nou.

Una vegada certificada la mort, els ritus funeraris (purificació, col·locació del sudari, pregarria comunitària i enterrament) han de fer-se de la manera més ràpida possible, com a forma de garantir la dignitat del mort. Amb la mateixa urgència, cal satisfer els deutes pendents deixats pel difunt amb altres membres de la comunitat –si n'hi hagués–, per tal de preservar el seu bon nom. Igualment, s'ha de fer saber als seus propers la notícia de la seva defunció, sempre de manera discreta i sense ostentació.

Tota aquesta urgència també s'explica pel fet d'evitar que les emocions que provoca la defunció d'una persona propera puguin trencar el principi de recolliment que és necessari mantenir durant aquest període. Malgrat que el profeta Mahoma va considerar que les llàgrimes són conseqüència lògica de la tristesa que provoca la mort del difunt, també va indicar que caldria reprimir altres formes d'expressar el dolor per la pèrdua: no s'ha de cridar, ni copejar-se, ni esgarrapar-se, ni estirar-se dels cabells o trencar-se les vestidures. Aquestes expressions són considerades pràctiques preislàmiques, que contribueixen a destorbar el descans del difunt. Mahoma afirmà que "el mort pateix els crits i els laments que el viu fa en el seu record". En altres moments, el mateix Profeta indica explícitament que les

²⁴ El fet de tancar els ulls i la boca forma part de moltes pràctiques funeràries al llarg de la història. En el cas de l'islam, una dita del profeta Mahoma recomana tancar els ulls del difunt, ja que "quan l'ànima abandona el cos, el moribund la segueix amb la seva mirada". Igualment, el fet de cobrir el cos del difunt repeteix la pràctica que es va fer quan va morir Mahoma.

dones han de reprimir les seves expressions de dolor més desconsolat.²⁵

La rentada i purificació del cos d'un difunt musulmà és un deure obligatori (*fard kifaya*), avalat per l'opinió comunitària dels musulmans. És tota la comunitat la que se sent obligada a purificar, embolcallar, pregar i enterrar qualsevol membre d'aquesta, independentment de la forma que ha provocat la mort (fins i tot, el suïcidi, malgrat que aquest és prohibit per l'islam).²⁶ Qui s'encarrega de conduir aquest ritual, representa la comunitat.

La complexitat del tractament del cos del difunt requereix una expertesa de la qual no disposa qualsevol membre de la comunitat musulmana. Habitualment acostumen a ser alguna de les seves figures d'autoritat religiosa les que s'encarreguen d'aquesta funció, o bé una dona amb una àmplia experiència en aquest ritual.

²⁵ De nou és Aggoun el que ens planteja el contrast que es produeix entre el que dicta la norma (la contenció expressiva del lament de les dones) i la pràctica habitual, que es troba dictada per una mena de "codi moral local". Aggoun es torna a referir a les zones rurals magribines, on se sobreentén que les dones han de plorar alt i fort, i cantar una sèrie de laments, mentre que els homes han de dissimular els seus plors (Aggoun, 2006: 34-35). Pràctiques similars han estat descrites en altres contextos de majoria musulmana. Així, per exemple, Gerdien Jonker, descriu també com a Turquia es considera un deure honorar els difunts amb cants elegíacs improvisats cantats de manera que indueixin el plor en el públic. Els cantants solen ser professionals i majoritàriament, dones. Per Jonker, aquestes pràctiques es complementen amb l'actitud de contrició i de rebuig a les expressions de dolor oferint una catarsi i alhora un contrapunt a l'estoïcisme serè que mostren els homes (Jonker, 1998: 154-156).

²⁶ Només hi ha tres excepcions a l'hora de purificar el cadàver d'un difunt musulmà: si es tracta d'un màrtir mort en el combat, d'un infant impúber o un bebè nascut mort, o d'un pelegrí mort en estat d'*ihram* (sacralització).

Acostumen a acompanyar aquest especialista ritual altres dues persones. Totes elles han de tenir el mateix sexe que el difunt o la difunta. Tot i així, s'accepta que el marit pugui rentar el cos de la dona, i a l'inrevés, encara que hi puguin ajudar altres persones del mateix sexe del mort. També s'accepta que les persones que fan la rentada ritual del difunt no siguin del seu mateix sexe en el cas dels nens i nenes de poca edat.

La preparació per purificar el cos adquireix un significat doctrinalment profund. El difunt que es dirigeix vers Déu deixa darrere seu una porta entreoberta entre el món dels vius i el més enllà. És la purificació la que permet tancar definitivament aquesta porta. La persona que assumeix aquesta tasca ha de trobar-se també en un estat de purificació total del seu cos, i haver efectuat les ablucions preceptives amb pregària inclosa. Els actes fets sobre el difunt es consideren com si fossin un acte vers Déu. El cadàver es renta a parts, sempre de dalt a baix, i en un nombre imparell de vegades per recordar la unitat de Déu. El cap del difunt es troba orientat cap a la Meca. Les parts íntimes del cos són tapades a la vista del que el renta. Les impureses del cos, com el gas o l'orina són evacuats per una lleugera pressió sobre el ventre. La persona que s'encarrega de la neteja invoca Déu per cada acte que fa sobre el cos i indica al difunt els tractaments que va fent sobre el seu cos. Es fa servir aigua tèbia perfumada i sabó. Hi ha un ampli consens entre els teòlegs musulmans a rebutjar qualsevol pràctica que pugui ser compresa com un embelliment o ornament del cadàver. Així, el maquillatge no és permès, ni tampoc vestir el difunt amb altra roba que el sudari.

Quan el difunt ja és net, se li fa una ablució ritual recitant les pregàries alcoràniques adients i, llavors, el seu cos esdevé sagrat, i ja està disposat a retornar a Déu. Els familiars i amics poden venir a saludar el cos del difunt, però no poden

tocar-lo en cap moment, ja que sinó el tornarien a convertir en impur.

Val a dir que el respecte vers el cos difunt destinat a la resurrecció adquireix una particular importància en l'islam. De fet, segons algunes representacions musulmanes, les percepcions sensorials del difunt no acaben després de la mort, en particular aquelles lligades a l'audició. Però també sensacions corporals lligades al confort o a la manca de confort. Aquestes tradicions afecten la forma com s'ha de manipular el cos durant el bany ritual. Alhora, afecten l'acceptació de pràctiques com l'embalsamament i l'autòpsia. Encara en relació amb el tractament dels cadàvers, la donació d'òrgans és una qüestió controvertida, tot i que bona part dels experts religiosos s'hi pronuncien favorablement.²⁷ En el mateix sentit cal entendre el rebuig a la incineració o a l'exhumació dels cossos.

Un cop fet el bany ritual, és llavors quan comença la vetlla: familiars i coneguts envolten el cos del difunt i comencen a llegir l'Alcorà començant per la sura 36 anomenada *Ya Sin*. Es reciten pregàries i invocacions a Déu (*du'a*) en memòria del difunt. Al Magrib, la casa de la família del difunt s'habilita per tal d'acollir aquells que li volen retre un darrer homenatge. Homes i dones se situen en habitacions diferents. De nou, aquesta és una pràctica considerada per l'ortodòxia com a reprensible, ja que representa una innovació. El fet de trobar-se en algun lloc específic (com una casa, el cementiri o la mesquita) per expressar les condolences al difunt es considera no adequat. Tampoc no ho és que la família del difunt prepari menjar per invitar aquells que vulguin retre un darrer homenatge al mort (al-Albani, 2003: 194-197).

²⁷ Debra Budani (2007) analitza la visió dels metges egipcis sobre la donació d'òrgans mentre que Diane M. Tober (2007) examina el context iranià.

3.1.3. La inhumació

El cadàver ha de ser inhumat ràpidament, si pot ser en les vint-i-quatre hores després de la defunció, preferentment de dia. Si la mort es produeix al capvespre, l'enterrament s'ha de fer l'endemà. Els homes, familiars i coneguts, són els encarregats de portar el cadàver al cementiri. No hi ha un acord unànim de totes les escoles jurídiques per indicar si està permès a les dones d'acompanyar el seguici fúnebre. Les interpretacions ortodoxes prenen el sentit de prohibició que es desprèn d'un hadit del Profeta. Altres escoles (principalment la malikita) consideren que no es tracta tant d'una prohibició com d'una no-recomanació per a les dones.

Durant el seguici fúnebre, i depenent de la rellevància de la persona difunta, es fa una parada a la mesquita local, on es fa una pregària comunitària dedicada al difunt. L'ortodòxia recomana d'acompanyar el seguici que porta els difunts a ser enterrats, acompanyament que s'ha de fer invocant Déu, però en silenci tal com ho feien els companys del profeta Mahoma.

La pregària pel difunt constitueix una altra de les obligacions comunitàries en atenció a la persona morta. Es considera una oració meritòria, que incorpora elements que difereixen de les oracions habituals, i que també requereixen una orientació espacial significativa: mantenint l'orientació vers l'alquible, el cos del difunt és situat al capdavant del grup, que ha de fer l'oració fúnebre, dirigida per l'imam i els que participen en l'oració. Posteriorment, és quan es procedeix a enterrar el difunt.

L'Alcorà recorda, en el versicle 2055, que "és de la terra que hem estat creats, i és a ella que retornarem, i és d'ella que un altre cop sortirem". L'islam indica que el cos del difunt ha de ser inhumat directament a terra, en un cementiri, sense taüt, seguint la tradició semítica. D'acord amb aquest principi (i probablement també perquè ens trobem

davant d'una pràctica ancestral i preislàmica), les diferents escoles jurídiques islàmiques desaconsellen la utilització de taüts, excepte en aquells casos on les tombes es troben en zones humides que podrien facilitar el descobriment de la tomba.

El cadàver és col·locat a la tomba sobre el costat dret, i amb el pit i el rostre en direcció a la Meca. Una vegada que es retiren els assistents a la cerimònia, l'imam o una altra persona instruïda en la tradició islàmica, es col·loca juntament amb el cadàver i l'instrueix en les respostes que ha de donar als dos àngels que l'interrogaran sobre els principis de la fe islàmica.

3.1.4. *Dol i remembrances*

El període de dol per als familiars del difunt dura com a màxim tres dies. La vivència d'aquest dol implica abstenir-se de portar joies, perfums i robes ostentoses, i també de desenvolupar activitats lúdiques. El dol també és un moment en el qual es barregen moltes pràctiques que són criticades per l'ortodòxia islàmica, perquè són considerades contràries a la norma. Per exemple, segons algunes tradicions populars, l'ànima del difunt retorna després de quaranta dies de la seva mort, per acomiadar-se definitivament. És habitual, doncs, que una vegada que s'acompleixen quaranta dies després de l'enterrament, els familiars invitin els coneguts del difunt a dinar i recitar l'Alcorà tots plegats. Igualment es considera que és a partir d'aquest dia que les dones poden iniciar les visites a la tomba en el cementiri. Malgrat la insistent crítica ortodoxa, les visites al cementiri s'han convertit en una pràctica tan freqüent, que ha esdevingut una activitat d'oci familiar.²⁸

²⁸ La visita als cementiris, com la no-contenció dels plors i laments són dos aspectes que l'ortodòxia musul-

L'Alcorà sembla afirmar la nul·litat de la intercessió tot i que hi ha en molts contextos pràctiques de devoció a les tombes i de culte a les dels homes considerats sants.²⁹ El desig de ser enterrat a les proximitats de la tomba d'un sant és un argument que no deixa de ser present a l'hora d'explicar la preferència per la repatri-

---

mana considera vinculats amb les pràctiques preislàmiques. És per això que desperten fortes crítiques en tant que s'incorporen dins de la religiositat popular arreu de les poblacions musulmanes. La visita continuada a les tombes és vista com el germen del culte als sants, una pràctica profundament arrelada en moltes regions musulmanes. El mateix Profeta s'hi va pronunciar en contra moltes vegades. La tradició insisteix a mantenir un vincle entre els morts i els vius, que en un primer moment té una dimensió moral i d'obligació dels creients vers la comunitat de la qual formen part. Però també s'hi dona una dimensió religiosa: Al-Qayrawani (segle xi) o Al-Ghazali (segle xii) varen recomanar la visita a les tombes i que s'hi anés a pregar; segons el primer, com a forma de buscar la intercessió dels morts, i pel segon, com un exercici de reflexió per al visitant, i de profit per als difunts. Per altra banda, l'ortodòxia penalitza especialment la visita de les dones als cementiris: en una breu fàtua del xeic Ibn Uthaimin (Ibn Baz-Ibn Uthaimin, 2000: 185), s'argumenta que aquesta pràctica representa un pecat greu: "El Profeta (Pb.) va maleir les dones que van als cementiris i les que construeixen mesquites i túmuls sobre les tombes perquè la dona és generalment menys assenyada, més emotiva i temperamental. En les seves visites a les tombes pot donar-se la tragèdia, ja que per la seva emotivitat i la seva suavitat de caràcter, poden acostumar-se a repetir aquestes visites, els cementiris s'omplirien de dones, fet que representaria una atracció per a la gent malvada i corrupta que les esperaria precisament en aquests llocs, generalment apartats dels habitatges, i així se suscitarien moltes i grans desgràcies."

²⁹ Així, per exemple, Corinne Fortier (2006) estudia les representacions i pràctiques rituals funeràries a Mauritània. Presenta els difunts com a éssers més propers a Déu als quals s'acudeix en recerca de benedicció.

ació. Entre els senegalesos aquest costum està particularment estès entre els seguidors de la confraria murid que s'organitzen dins i fora del país per ser enterrats a la ciutat santa de Touba. Una situació similar seria la descrita per Katy Gardner (2002) respecte als londinencs originaris de Bangladesh i que, en alguns casos, traslladen els finats per ser inhumats en tombes properes al mausoleu d'algun *pir* (o home venerable).

3.2. Enterrar els difunts en terra no musulmana

La permanència dels musulmans en territoris que no estiguin regulats per la llei islàmica ha estat un dels clàssics debats que l'emigració recent vers els països occidentals ha reactivat. La tradició ortodoxa del dret islàmic prohibeix el fet d'emigrar a un territori no musulmà, amb l'excepció que el fet que ho motivi tingui una raó de necessitat, i que aquesta emigració sigui considerada com a provisional.³⁰ Si no es pot viure

³⁰ Aquesta qüestió ja forma part de la jurisprudència islàmica clàssica, en què ja es contemplava la presència de musulmans fora de territoris musulmans. La divisió clàssica entre *dar al-islam* (els territoris on impera la llei islàmica) i *dar al-harb* o *dar al-kufr* (literalment, el "país de la guerra" i el "país dels infidels") va permetre, en el seu moment, argumentar quina havia de ser l'actitud de tot musulmà que hagués de desplaçar-se a terres no musulmanes. Avui en dia, no només es fa difícil mantenir des del punt de vista legal i jurídic aquesta divisió, sinó que l'emigració vers altres països no musulmans s'ha convertit en un fenomen socialment rellevant, que en ocasions fins i tot abandona el seu primigeni caràcter temporal. En opinió de determinats juristes musulmans, especialment aquells que es troben vinculats amb les idees més ortodoxes dins l'islam, l'emigració vers aquests països és un fet reprovable, que els musulmans pietosos haurien d'evitar de fer. En la *Guia de referència per al musulmà a*

en territori dels "incrèduls", tampoc no s'hi pot morir i ser-hi enterrat, ja que es considera que això és un reconeixement implícit de l'arrelament a aquest país.

Aquest principi, però, topa amb les resistències per part dels juristes musulmans clàssics a

---

l'estranger, publicada el 1990 per una editorial xiïta del Líban, es recomana als musulmans que es vegin obligats a viatjar a aquests països que desenvolupin una sèrie de mesures per evitar la influència d'aquesta societat. Lluny d'aquestes perspectives, altres veus com les de Tariq Ramadan reclamen per als musulmans residents en aquests països l'aplicació del dret musulmà en matèria d'estatut personal, tal com ho apliquen els països musulmans a les minories no musulmanes que viuen en aquests. Ramadan defensa la idea que aquells països que preserven la seguretat personal i atorguen els drets de llibertat per expressar la pròpia creença són un espai on els musulmans han de donar testimoni de la seva pertinença (desenvolupant la idea de *dar al-shahada*, o terra de testimoni), i alhora expressar el seu compromís amb la societat que els ha acollit. Lluny d'aquests posicionaments reformistes, continuen sent vigents aquelles lectures que insisteixen en els riscos que comporta per als musulmans el fet de viure en un país no regit per les lleis islàmiques. És habitual recordar les tres úniques raons que permeten la residència en la terra dels infidels: si la pròpia vida i la pròpia creença es troben amenaçades, per motiu de viatge temporal que no excedeixi dels quaranta dies, i per tal de fer tasques de propagació de la fe (*da'wa*). Totes tres depenen d'unes condicions prèvies que resulten bàsiques: la seguretat personal i la llibertat per tal de poder exercir la pròpia religió. Malgrat que els principis de llibertat religiosa estan inscrits clarament en l'ordenament legal dels països occidentals, l'increment de la islamofòbia a Europa està provocant una relectura d'aquest principi per part d'alguns sectors de l'ortodòxia islàmica, que formulen dubtes sobre la seva vigència. Sembla que aquell debat clàssic sobre fronteres torna a reactivar-se, i insisteix en les dificultats que tenen els musulmans a Occident per practicar la seva fe. Per a un desenvolupament més específic d'aquesta qüestió, vegeu "Veredict sobre la residència en terra d'incrèduls" del xeic Ibn Uthaimin (Ibn Baz-Ibn Uthaimin, 2000: 165-173).

acceptar que un difunt sigui enterrat en un altre indret diferent d'on va morir. El mateix profeta Mahoma ja es va mostrar contrari a això, d'acord amb la idea del destí que Déu ha reservat per a cada creient (el lloc i el moment de la mort són un dels quatre misteris que només pot revelar Déu, segons la creença islàmica) i pel fet que el trasllat del cos en provoca la manipulació la qual cosa posa en risc la dignitat del difunt (pel que representa de pèrdua de la seva purificació).

És per aquest motiu que les comissions nacionals de fàtues de diferents països musulmans acostumen a ser interrogades per part dels seus nacionals que viuen a l'estranger, sobre la licitud de l'enterrament o l'enviament del cadàver per ser inhumat al país d'origen. El 1978 es demanà a la Comissió de Fàtua de l'Aràbia Saudí, si era lícit repatriar els musulmans morts a la Gran Bretanya als seus països d'origen. La Comissió va respondre que estava permès, però que també ho estava el fet d'enterrar-los en els diferents cementiris exclusius per a musulmans que ja hi havia en aquell país. Alguns juristes musulmans accepten la vella doctrina de la tradició jurídica xafiïta, segons la qual un territori pot ser considerat com a terra de l'islam si els musulmans hi poden practicar en llibertat els seus ritus i observances. Les decisions que han pres alguns governs occidentals en favor del reconeixement de l'islam han donat arguments en favor d'aquestes interpretacions per tal de defensar aquest punt de vista (va ser el cas, per exemple, de la recomanació el 1991 per part del Consell de Reflexió sobre l'Islam a França, CORIF, d'habilitar espais diferenciats, per a ús exclusiu dels musulmans, en els cementiris comunals francesos, recomanacions que també incorpora l'informe Machelon de 2006).³¹

³¹ J.P. Machelon, *Les relations des cultes avec les pouvoirs publics*. París: La Documentation Française, 2006.

Internet s'ha convertit en un instrument útil per poder trobar informacions relatives al tractament de la mort en l'islam. En concret, els diferents websites que inclouen serveis de recepció de consultes de caire teològic també incorporen qüestions relacionades amb la mort i les inhumacions en l'islam. Presentarem, a continuació, dues consultes relacionades, la primera respecte a la possibilitat de repatriar el cos d'un difunt musulmà al seu país d'origen, i la segona amb relació a ser enterrat en un cementiri no musulmà:

Qüestió (març 2003): *Tinc entès que si una persona mor en un lloc determinat, cal enterrar-la en aquest mateix lloc sigui o no aquesta la seva terra de naixement. Si una persona originària del Pakistan mor a Londres, què hem de fer amb el seu cadàver, enterrar-lo a Londres o al Pakistan?*

Resposta (per part del Dr. Rifa'at Fawzi, professor de llei islàmica a la Universitat del Caire): "És recomanat que quan una persona mor, s'apressin els tràmits per enterrar-lo. El Profeta -la pau i les benediccions estiguin amb ell- digué: 'Heu d'accelerar l'enterrament de qualsevol persona difunta. Si era una bona persona, l'esteu portant cap al bé; si, pel contrari, era una mala persona, llavors us esteu deslliurant d'una càrrega pesada'. És per això que l'enterrament cal fer-lo allà on la persona ha mort, ja que transportar les restes a un altre lloc prendrà un temps que farà prorrogar l'enterrament. No obstant això, en el cas que no hi hagi un cementiri per als musulmans o quan el trasllat del cos és senzill i econòmic, llavors el mort pot ser transportat cap a un país musulmà."

Font: www.islamonline.net (consultat el 26 de març de 2004).

Qüestió (febrer 2003): *És permès en l'islam per als musulmans que viuen a Occident ser enterrats en cementiris no musulmans?*

Resposta (per part del Consell Europeu de Fàtues i Recerques) [fragments]: "Hi ha unes normes legals

amb relació als musulmans i la seva mort, com són la purificació del cos, l'embolcallament amb un sudari, la *janazah* o oració funerària feta pel difunt, a més de la inhumació en un cementiri musulmà. [...] És sabut que cada comunitat religiosa té els seus propis cementiris: els jueus els tenen, com els cristians i els pagans. Per tant, és natural que els musulmans també tinguin els seus propis. Els musulmans que viuen en països no musulmans haurien d'intentar, mitjançant els canals apropiats, disposar dels seus propis cementiris allà on fos possible, fet que enfortiria la seva presència i preservaria la seva personalitat. Si fracassen en l'intent de tenir un cementiri propi separat, han d'intentar almenys tenir un espai reservat en els cementiris no musulmans en el qual poder enterrar els propis morts. Si ambdues alternatives no són possibles i un musulmà mor, aquest podrà ser enterrat allà on sigui possible, fins i tot en el cementiri dels no musulmans. En aquest cas, ser enterrat en un cementiri no musulmà no suposa cap mal per al difunt, ja que allò de què el musulmà pot disposar en l'altra vida és el seu esforç i les accions justes i no la parcel·la on serà enterrat. [...] A més, enterrar els difunts en el lloc on han mort és una pràctica recomanada per la llei islàmica, i és més senzill que transportar el cos del difunt a països musulmans, tal com fan els musulmans, la qual cosa genera problemes i gestions que tenen un cost elevat. Si el cementiri musulmà és lluny de la residència de la família del difunt, no és una excusa acceptable enterrar-lo en un cementiri més proper, encara que sigui no musulmà, per tal de poder visitar la seva tomba. [...]"

Font: www.ecfr.org (consultat el 26 de març de 2004).

La primera fàtua insisteix a destacar les dificultats que implica el fet de traslladar el cos del difunt per tal de ser enterrat en un lloc diferent d'on li va sobrevenir la mort. Aquest trasllat es justifica si es tracta d'enterrar el difunt en un país musulmà o en un cementiri musulmà situat en un país no musulmà. La segona fàtua insisteix en aquesta recomanació, malgrat que aquesta representi revisar el principi d'inhumació imme-

diata i en el mateix lloc de la mort que va pronunciar el Profeta. Tal necessitat es defineix segons el principi de separació de tombes musulmanes i d'altres tradicions religioses.

En els primers moments de l'islam, es mantien ritus funeraris anteriors que feien que els morts fossin enterrats a les cases (com fou el cas de Mahoma), prop d'elles, en el desert, o emprant espais comuns amb difunts d'altres religions. La necessitat de crear cementiris diferenciats per a musulmans respecte d'altres tradicions apareix en el moment en què es creu que el repòs etern de l'ànima del difunt es veu pertorbada per la proximitat amb els difunts d'altres religions. La doctrina islàmica determina que l'ànima dels difunts es manté en el seu cos durant set dies. Durant aquest període, dos àngels negres –Munkir i Nakir– interroguen el mort sobre la seva fidelitat a la creença revelada a través de Mahoma. Si aquest respon de manera correcta, se li obre la porta al paradís. Els no musulmans no poden respondre de manera efectiva a tals preguntes, i només els queda l'infern com a alternativa per a les seves ànimes. Com que les tombes dels no musulmans es converteixen en espais de patiment i culpa, no és adequat que els difunts musulmans hi siguin enterrats a prop.³²

El que debaten els juristes musulmans és si l'enterrament d'un difunt musulmà que s'ha

³² Una dita atribuïda al Profeta deia "enterreu els vostres morts entre les persones justes, ja que el mort pateix un perjudici estant a prop d'un mal veí". S'entén que una persona justa és un creient musulmà que ha respectat els principis i els preceptes de la doctrina islàmica. Aquest principi d'evitació espacial arriba fins i tot als vius: és ben conegut que al Caire, gent sense recursos habita en els cementiris de la ciutat. Els seus responsables impedeixen que els no musulmans visquin en els cementiris musulmans; per contra, en els cementiris cristians, no hi habita ningú (Abu-Sahlieh, 2002: 61-62).

fet en terra no musulmana apel·lant a un principi de necessitat (*darura*) –davant la manca de recursos econòmics o d'absència de cementiris musulmans específics– pot ser acceptat. Les respostes difereixen entre aquells que justifiquen l'obligació de l'enterrament o aquells que consideren que això representa un greuge considerable per al mateix difunt. Alguns d'ells advoquen fins i tot per l'exhumació i posterior trasllat a terra musulmana, fent valer el criteri de la separació estricta entre tombes. Així, en la

Guia de referència per al musulmà a l'estranger (Dalil al-Muslim fi bilad al-ghurba, escrita per Najib Yusuf i Muhsin 'Atawi, i publicada a Beirut el 1990), es diu que “no està permès enterrar un musulmà en un cementiri d'incrèduls, si no hi ha cap cementiri proper per als musulmans o no és possible enviar-lo a un país musulmà proper. Si posteriorment és possible exhumar el musulmà per transferir-lo a un cementiri musulmà, això esdevé una obligació” (citada per Abu-Sahlieh, 2002: 66).

4. L'enterrament islàmic a Europa occidental

4.1. Requisits per a una inhumació musulmana a Occident

La inhumació de musulmans en terra no musulmana no és un fet desconegut per l'islam des del mateix temps del Profeta. Però en les darreres dècades s'està convertint en una realitat concreta a la qual la jurisprudència islàmica intenta respondre, interpretant els principis sobre els quals es basen les normes relacionades amb la mort i el tractament del cadàver. La significativa presència de poblacions musulmanes en països no musulmans ha convertit el que era una excepció en una realitat quotidiana, que ha de ser resolta des del prisma de la doctrina islàmica.³³ Tal com ha quedat reflectit en l'apartat

³³ La possibilitat d'adequar les referències islàmiques a contextos no musulmans ha portat diferents autors a formular la idea d'elaborar un *fiqh al-aqalliyat*, o un dret islàmic per a les minories musulmanes. Taha Jabir al-Alwani, un dels primers autors a formular aquesta proposta, argumenta que el "*fiqh* per a minories és una disciplina específica que pren en consideració la relació entre el principi religiós i les condicions de la comunitat i del context on aquesta s'emplaça. És un *fiqh* que s'aplica a un grup específic de persones que viuen en condicions particulars amb necessitats especials, i que pot no ser apropiat per a altres comunitats" (al-Alwani, 2007: 27-28). Al-Alwani va ser un dels fundadors del Fiqh Council of North America, creat el 1988 amb la voluntat de poder donar resposta als interrogants de tipus doctrinal que es plantejaven als musulmans que vivien als Estats Units. A

anterior, no hi ha unanimitat de criteris a l'hora de considerar aquest fet, tant pel que fa a les prescripcions que acompanyen els rituals funeraris, com a les condicions, més o menys facilitadores, que són ofertes des d'aquestes societats per tal d'acomplir l'enterrament de la manera més correcta. És per això que els condicionants que implica la tradició islàmica en el tractament de la mort, a vegades han estat objecte de debat, en tant que es considera que contradiuen les normatives vigents que regulen aquesta qüestió. Per exemple, mostrem el fet que els musulmans mantinguin la seva voluntat expressa de voler ser inhumats directament a terra: en un moment en què els cementiris locals es mostren com a equipaments on l'espai és un bé escàs, on des

Europa, i seguint aquest exemple, es va constituir al març del 1997 el Consell Europeu de Fàtues i Investigacions (ECFR, en el seu acrònim anglès), com una iniciativa de la Federació d'Organitzacions Islàmiques a Europa (FIOE), situada sota la influència del moviment dels Germans Musulmans. El seu president és el xeic Yusuf al-Qaradawi. Malgrat el caràcter complementari que se li vol donar a aquest *fiqh al-aqalliyat*, les crítiques han estat nombroses per part d'altres juriconsults musulmans més conservadors que consideren que aquesta iniciativa contribueix a fragmentar el contingut del *fiqh* ordinari amb les excepcions a aplicar en un context determinat. Aquests consideren que els musulmans que viuen fora de territoris on no impera la llei islàmica, s'han de protegir de la influència d'aquestes societats, i suggereixen preservar la seva identitat cultural i religiosa aïllant-se socialment.

de fa anys que s'apliquen formes d'enterrament en nínxols i altres estructures, o es tendeix a la incineració del cadàver, i on la voluntat de molts difunts per tal de ser inhumats sota terra no es pot acomplir, aquesta demanda genera un primer inconvenient de tipus estructural (la manca real d'espai), que no es troba relacionat amb cap mena de contradicció de tipus cultural o religiós.

Tal com s'ha dit, l'encaix d'aquestes noves formes rituals islàmiques (presents en les diferents etapes de tractament del cadàver) es fa en un moment en què les pràctiques funeràries es troben en transformació, la qual cosa afecta el mateix fet de la inhumació en els cementiris públics. La forma en què es poden fer viables aquestes ritualitats passa per un procés d'ajustament a unes pràctiques i unes normes instituídes, que sovint comporten situacions de contradicció aparent. D'acord amb el manual de Mostafa Brahani, *Les rites funéraires en islam* (Brussel·les: Tawhid, 2005), farem una síntesi dels elements específics que s'incorporen en la inhumació d'un musulmà en terra no musulmana:

a. *Orientació de les tombes cap a la Meca*

Segons el ritual, la posició del mort ha d'estar en direcció a la Meca. Això s'argumenta per una dita del profeta Mahoma que va afirmar que la Meca era la direcció (alquible) a la qual havien de dirigir-se tant els vius com els morts (segons un hadit recollit per Abu Dawud).³⁴ La determinació d'aquesta orienta-

ció es defineix una sola vegada, per al conjunt de les sepultures de l'espai destinat, i la pot fer un religiós musulmà reconegut localment i coneixedor de la cerimònia d'orientació. En el cas que les tombes no facilitin aquesta orientació, caldrà fer el possible per aconseguir que el rostre del difunt se situï de la manera més aproximada possible en direcció a l'alquible. S'entén, però, que en l'ordenació espacial d'aquestes tombes en els cementiris municipals, s'ha de fer el càlcul necessari per facilitar aquesta orientació.

b. *L'ús del taüt i les alternatives possibles*

En principi, l'ús de taüt és contrari al principi semita que el cos del difunt ha de retornar a la mateixa terra d'on va sortir, a més de tren-car el criteri de modèstia i humilitat que ha d'imperar en els rituals funeraris, en considerar que l'ús d'un taüt és un malbaratament innecessari. En temps del Profeta, no hi havia la tradició d'emprar cap mena de taüt, i el cos era amortallat i emplaçat directament en una tomba sota terra. Es tracta, doncs, d'una pràctica desaconsellada (*makruh*) per totes les escoles jurídiques islàmiques. En els països occidentals, l'ús del taüt s'ha generalitzat com una pràctica habitual des del segle XVIII, que ha acabat sent legislada com a obligatòria. En aquestes circumstàncies, es pot recórrer al principi de la necessitat imperiosa (*darura*), que permetria adequar-se a aquestes obligacions legals, o bé a l'aplicació d'altres dues

³⁴ La doctrina islàmica contempla tres formes diferents d'orientar el cos del difunt cap a la Meca: col·locar-lo en la tomba de tal manera que, posant-lo ajagut sobre el cantó dret, la cara del mort es fixi en direcció a l'alquible; col·locar-lo amb els peus vers aquesta direcció, de mane-

ra que quan l'ànima del difunt s'aixequi la seva mirada es dirigeixi a l'alquible, o –en cas que no sigui possible fer-ho de cap les dues maneres anteriors–, col·locar el cos sobre el cantó esquerre, però girant el rostre vers la Meca.

excepcions que la jurisprudència musulmana accepta: que l'enterrament es produeixi en un terreny força humit o inestable que podria provocar que el cos dels difunts quedés al descobert, o bé que es tracti d'un cos fragmentat a causa d'una mort violenta. Sigui com sigui, si finalment s'ha d'utilitzar un taüt es recomana que aquest sigui tan modest com sigui possible, sense cap decoració i fet amb fusta de baix cost.

c. *L'enterrament entre tombes de difunts d'altres tradicions religioses*

L'islam prohibeix enterrar un musulmà entre tombes de difunts d'altres religions, d'acord amb els arguments doctrinals que han estat exposats en el capítol anterior. És per això que els juristes islàmics recomanen als musulmans que viuen en aquests països no musulmans, que facin tot el possible per tal d'aconseguir disposar d'un espai propi on poder enterrar els seus difunts. No obstant això, i de nou apel·lant al principi de necessitats vitals (tot i considerar que cal fer prevaler l'obligació principal d'enterrar els difunts), podria contemplar-se l'opció de ser enterrat en un cementiri no musulmà.³⁵

³⁵ Tot i que no disposem de dades estadístiques suficients per estimar-ne la rellevància, durant les dècades dels anys setanta i vuitanta, els cementiris de Barcelona van enterrar dins la fossa comuna destinada als difunts sense recursos immigrants marroquins que personalment no disposaven dels mitjans per ser repatriats i les incipients estructures comunitàries dels quals tampoc no disposaven dels recursos per afrontar aquestes contingències. Les fosses comunes s'usen en diverses localitats catalanes en el cas dels anomenats *enterraments de beneficència*, en què l'Administració assumeix el cost del funeral en cas de persones sense recursos.

d. *Tractament del cos del difunt*

La purificació del cos és un dels requisits dels ritus funeraris musulmans, i esdevé una de les condicions que afavoreixen assolir la "bona mort" dels difunts. A vegades, però, aquest tractament no és possible de fer-lo (per exemple quan es prohibeix l'accés al cos del difunt pel fet que la seva mort es va produir per una malaltia contagiosa –com va ser el cas dels afectats per la grip A–, o perquè el cos es troba en molt males condicions –per mort violenta, o perquè s'hi ha fet una autòpsia d'acord amb un mandat legal–). Si no és possible fer la rentada del cos, es manté l'obligació de fer una oració comunitària pel difunt. Igualment, l'islam no accepta cap mena de tanatopràctica que serveixi per maquillar, vestir o millorar la imatge externa del difunt. Només és possible emprar aigua perfumada durant la purificació ritual.

e. *Enterrar més d'una persona en la tomba*

Per a la tradició islàmica, no és recomanable que una sepultura contingui més d'un sol cos. Però hi ha un seguit de situacions que permetrien aquest fet: per exemple, davant d'una catàstrofe natural que provoqués una gran mortaldat, o per la impossibilitat d'individuallitzar les tombes atesa la limitació espacial del cementiri.³⁶ Poden ser enterrats en una mateixa tomba homes i dones, si bé quan es

³⁶ Les sepultures verticals prefabricades representen un model alternatiu als nínxols, que reproduïxen la seva funcionalitat, però mitjançant espais per a tombes que se superposen. I aquest ha estat un dels models que han servit per donar resposta a les demandes d'enterrament islàmic en cementiris europeus, espanyols i catalans.

produeix una inhumació sobre una tomba ja existent, cal ser molt curós amb les despulles del difunt anterior.

f. *La concessió de la tomba i l'exhumació*

La tradició islàmica no contempla la possibilitat de l'exhumació del cos del difunt, ni el desplaçament de les seves restes. Igualment no és permès remoure el terra si conté restes humanes, per tal d'evitar que aquestes puguin fer-se visibles. A fi d'evitar totes aquestes circumstàncies que alterin el repòs de l'ànima del mort, l'islam considera que la concessió de la tomba és perpètua. En els països musulmans aquestes concessions són posades gratuïtament a disposició de les famílies per part dels municipis, per una durada indeterminada. Malgrat tot, a vegades es produeixen situacions que obliguen a fer una exhumació, o bé a desplaçar les restes mortals a una altra ubicació.³⁷ De nou actuen els principis de necessitat, però també els de la utilitat pública (*maslaha*) que aconsellen aquesta pràctica. És per exemple quan es tem que pugui produir-se un desplaçament de terres que pugui afectar tombes, o quan aquestes s'han emplaçat en una propietat privada que és reclamada pels seus propietaris, o quan és necessari desenvolupar alguna mena d'obra pública. Igualment, alguns legisladors musulmans han hagut de resoldre la possibilitat de la reutilització de les tombes, en especial en llocs força poblats, on hi ha una limitació d'espai per fer tombes individuals perennes. Tanmateix, davant dels processos

³⁷ Per conèixer alguns casos recents i les alternatives definides en països musulmans, vegeu Abu-Sahlieh (2002: 120-128).

moderns d'urbanització, els cementiris vells de les ciutats han estat afectats, la qual cosa ha obligat a fer exhumacions i a traslladar les restes a una altra part del cementiri.³⁸

g. *Identificació i separació entre tombes*

Ja s'ha esmentat la diferenciació que es requereix entre tombes musulmanes i no musulmanes, sense, però, determinar la forma d'aquesta separació. Els diferents juriconsults estableixen que tal separació ha de ser clara i permanent. Igualment, la tradició islàmica estableix una sèrie de criteris respecte a la identificació de la tomba, que ha de seguir el criteri de l'austeritat i modèstia, però que al mateix temps ha d'impedir que de forma accidental s'hi pugui transitar a sobre, quelcom que està totalment prohibit per l'islam. En el primer cas, es recomana que la tomba sigui identificada amb una pedra o petita llosa, on s'inscriu només el nom de la persona difunta. Les diferents tradicions culturals dins de l'islam han aportat formes singulars. Al mateix temps les pràctiques funeràries que s'observen en societats occidentals acaben modificant aquest principi d'austeritat. En el segon

³⁸ Aquestes decisions, però, no estan exemptes de polèmica, especialment des del punt de vista de les interpretacions més rigoristes de l'islam. Així ho argumenta el xeic Muhammad Nasir al-Din al-Albani (1914-1999): "Alguns països [musulmans] acaben desplaçant els cementiris fora de les ciutats, prohibint l'enterrament en els cementiris antics, impeding als vius de visitar els morts... Aquestes decisions, tal com jo crec, són degudes a la imitació cega de l'Europa materialista i incrèdula que vol fer desaparèixer tots els aspectes externs de la fe en l'altra vida i tot el que la pugui recordar, i no tal com argumenten, per raons d'higiene pública" (citat per Abu-Sahlieh, 2002: 127).

cas, i fent referència a una inhumació directament a terra, es recomana que la tomba s'aixequi uns quants centímetres, per tal d'evitar que algú la pugui trepitjar.

h. *Altres pràctiques funeràries*

Altres pràctiques com la cremació, la incineració o la submersió del cos en el mar, no són acceptades per la tradició musulmana. Caldrà veure, però, si en les dècades properes aquestes pràctiques comencen a ser acceptades, sota la influència de la seva acollida creixent per la resta de poblacions.³⁹

4.2. L'enterrament islàmic a Occident

La mort entre les comunitats musulmanes immigrades és testimoni de la seva presència en les societats europees. La vivència de la mort, en canvi, és un episodi que les situa, de nou, en la disjuntiva de la seva pertinença a la societat d'origen o a la societat que les ha acollit, sovint durant anys. La vivència de la mort pot indicar la manera en què s'han mantingut aquestes relacions, ja sigui mantenint una distància prudencial o participant en la quotidianitat diària d'aquesta societat. El balanç final que hom pot fer d'aquest trànsit de vida juga de manera decisiva en la forma en què hom pensa –i prepara, si és possible de preveure-la– la pròpia mort. En aquestes cir-

³⁹ Chaïb indica que hi ha casos a França de musulmans que són incinerats, principalment aquells que formen part d'un matrimoni mixt, per decisió de la parella no musulmana (2000: 140 i 147). Abu-Sahlieh també referència casos de musulmans que han desitjat ser incinerats a Suïssa, i els debats que això ha generat (Abu-Sahlieh, 2002: 15-155).

cumstàncies s'hi apleguen molts elements que barregen aspectes propis de les tradicions culturals a les quals hom pertany, amb la reivindicació de la pròpia condició com a musulmà, i de les relacions que hom ha mantingut amb la societat europea. Aquesta munió de factors condiciona l'opció pel repatriament o per la inhumació a Europa, pel manteniment de les tradicions culturals d'origen o per l'assumpció de les europees, per l'opció d'acomplir les prescripcions religioses musulmanes o per desitjar ser enterrat en un cementiri civil sense cap cerimònia religiosa.

Més enllà de les diferents interpretacions dels rituals funeraris musulmans que hem mostrat en el capítol tercer, les tradicions culturals aportades per les diferents comunitats musulmanes a Europa diversifiquen encara més la vivència de la mort. En part, són aquestes tradicions les que condicionen que uns col·lectius, com els magribins, els senegalesos o els turcs, prefereixin enterrar els seus difunts en el país d'origen, mentre que altres, com els musulmans d'origen asiàtic del Regne Unit, o els surinamesos a Holanda, mostrin una voluntat més decidida per ser enterrats a Europa. En tot cas, les interpretacions que puguem fer d'aquestes opcions resultaran de la combinació entre voler ser enterrat en el país d'origen i les possibilitats de fer-ho en condicions adequades a Europa.

Des del punt de vista de les normes musulmanes amb relació al tractament de la mort, tant la repatriació del cadàver com l'enterrament en una societat no musulmana, provoca algunes alteracions substantives, que provoquen la necessitat d'interpretar el dret islàmic des de la perspectiva de l'excepcionalitat. Desplaçar el cos del difunt del lloc on aquest va rebre la mort, ja hem dit que es tracta d'una pràctica que altera el principi establert pel mateix profeta Mahoma. A més, les condicions que legalment s'han establert

per al transport internacional de difunts,⁴⁰ com l'embalsament obligatori del cadàver (respecte al qual l'islam es pronuncia en contra) i el tancament hermètic del taüt en cas de transport entre fronteres, són alteracions serioses de les normes islàmiques.

Malgrat tot, la tendència arreu de les comunitats musulmanes d'Europa continua sent l'enviament del cos dels seus difunts al seu país d'origen. Es podria formular, com a hipòtesi futura, que aquesta tendència al repatriament començarà a canviar a mesura que es modifiquin les condicions per a l'enterrament islàmic a Europa. Això no obstant, això vol dir que les decisions personals de voler ser enterrat en terra europea es complementaran amb la voluntat de les administracions públiques europees de garantir aquesta opció.⁴¹ De fet, arreu d'Europa, les respostes polítiques són molt dispers, ja que fan referència a legislacions particulars que els diferents governs, nacionals o regionals, han anat aprovant. Hi ha països on es nega sistemàticament la possibilitat que els musulmans puguin ser enterrats segons els seus rituals, marcant pràcticament com a imperativa l'opció del repatriament. En altres, es permet la creació d'espais reservats en els cementiris locals ja existents. També hi ha els que afavorei-

⁴⁰ La jurisprudència internacional ha elaborat diferents documents per regular el transport dels cadàvers. L'any 1937 fou signat a Berlín el primer Conveni Internacional relatiu al transport de cadàvers. L'any 1973 el Consell d'Europa ratificaria un nou acord sobre el trasllat de cadàvers, que entraria en vigor a Espanya l'any 1992.

⁴¹ Warner (2009) analitza el paper que fan les diferents instàncies representatives de l'islam a Europa per pressionar les autoritats polítiques europees per aconseguir disposar d'un espai propi en els cementiris municipals. La seva demanda, en tant que es presenta com un benefici comú per al conjunt de la comunitat, esdevé un mecanisme significatiu de mobilització col·lectiva musulmana.

xen i potencien la creació de cementiris islàmics segregats, malgrat que, ja que es tracta d'una iniciativa molt costosa, s'ha concretat en casos molt puntuals a Europa. Fins ara, aquells que han estat més activament interessats a poder disposar d'un espai reservat en els cementiris públics o que han promogut la creació de cementiris privats, han estat precisament els musulmans conversos, als quals lògicament no se'ls pot aplicar aquest criteri de repatriament.

La reserva d'àrees específiques per a enterraments musulmans en els cementiris municipals es presenta com la pràctica més habitual arreu d'Europa, la qual cosa no vol dir que hi hagi un model únic de reconeixement d'aquests equipaments. En la taula següent es compara el volum de població musulmana a Europa i els cementiris islàmics de què disposen:

Quadre 4. Població musulmana i nombre de cementiris islàmics a l'Europa occidental (països de la UE-15)

País	Població musulmana	Cementiris*
Alemanya	3.800.000 - 4.300.000 (2009)	26
Àustria	500.000 (2009)	5
Bèlgica	450.000 (2009)	14
Dinamarca	236.300 (2012)	18
Espanya	1.000.000 - 1.100.000 (2011)	28
Finlàndia	50.000 - 60.000 (2009)	3
França	4.500.000 (2008)	70
Grècia	350.000 (2008)	3
Irlanda	32.600 (2006)	4
Itàlia	1.500.000 (2012)	5
Luxemburg	8.900 (2004)	2
Països Baixos	857.000 (2007)	70
Portugal	48.000 - 55.000 (2010)	3
Regne Unit	2.200.000 (2009)	35
Suècia	150.000 (2008)	111

* S'hi inclouen tant cementiris específicament destinats als difunts musulmans, com les reserves que hi ha en cementiris de dependència pública.

Font: (Nielsen, 2012)

A escala europea no hi ha cap mena de normativa política comuna sobre aquesta matèria, i només podria ser referenciada, des d'un punt de vista general, dins dels principis de reconeixement de la llibertat religiosa present en la Carta dels Drets Fonamentals de la Unió Europea. Les respostes continuen derivant del seu àmbit competencial principal com són les normatives locals dels diferents estats europeus.

A França, la llei no reconeix la separació de cultes en els cementiris públics, i no es preveu la creació de cementiris confessionals (Llei de 14 de novembre de 1881). Tampoc no es permet posar símbols religiosos en els espais públics dels cementiris (Llei de 9 de desembre de 1905). L'única excepció és la del cementiri musulmà de Bobigny, que fou creat per decret presidencial el 1937 com a espai per poder-hi enterrar els difunts en l'hospital francomusulmà Avicenne de la mateixa localitat. Amb una superfície de 3 hectàrees, orientat cap a la Meca i amb una mesquita, fins a l'actualitat ha acollit més de 7.000 inhumacions. Inicialment vinculat a l'hospital Avicenne, el 1996, després que un informe elaborat pel Ministeri de l'Interior el 1989 recomanés que fos gestionat per la mancomunitat de municipis, el cementiri va passar a mans d'una associació musulmana local i es va convertir en la zona reservada per a musulmans del cementiri intermunicipal d'Aubervilliers, La Courneuve, Drancy i Bobigny.⁴²

La gestió municipal dels cementiris es formula d'acord amb els principis de laïcitat que sosté l'Estat francès. Això no obstant, i davant l'evidència de la presència musulmana al seu territori, en una circular del ministre de l'Interior de 1975 ja es feia una recomanació als

ajuntaments (les institucions gestores d'aquests espais) per tal que reservessin, si se'n presentés la demanda, un espai per als difunts musulmans. Aquesta recomanació va ser refermada per una altra dictada anys més tard, el 1991, en el sentit que aquesta reserva, per tal de no ser contrària a la llei, no s'hauria d'expressar a través de cap mena de separació material (mur, tanca...) respecte a la resta del cementiri. Això va facilitar l'obertura de nombrosos carrés musulmans als cementiris municipals francesos. En l'actualitat, a França hi ha aproximadament setanta municipis (vint-i-cinc d'aquests a la regió de l'Île-de-France) que disposen d'un espai reservat en els seus cementiris municipals per a l'enterrament dels musulmans, amb capacitats diverses que van des de les 50 a les 600 tombes.⁴³

Sovint les autoritats municipals han expressat els seus dubtes amb relació a aquestes reserves per motius religiosos en el si d'un equipament públic, com són els cementiris comunals. Entenen que això aniria en contra del principi de laïcitat. L'Informe de la Comissió Machelon (2006), constituïda a demanda del llavors ministre de l'Interior francès, Nicolas Sarkozy, recomanava "privilegiar l'extensió dels cementiris privats més que imposar als alcaldes l'habilitació de veritables espais confessionals en els cementiris comunals", entenen que això suposava un exercici no acceptable de "privatització de l'espai públic".

Legislant una situació que s'estava produint de fet, el 1993 s'obre a França el servei exterior de pompes fúnebres a la iniciativa privada i a la

⁴² Per a un recorregut històric del cementiri de Bobigny, vegeu Adler (2005) i, des d'una perspectiva més contemporània, Aggoun (2009) i El-Alaoui (2012).

⁴³ En opinió d'Aggoun, "els carrés musulmans no són cementiris islàmics, sinó parcel·les de terreny reservats per als difunts de confessió musulmana. La policia de cementiris les anomena 'emplaçaments per a famílies musulmanes'" (Aggoun, 2006: 52-53).

lliure competència. L'any 1988 es va inaugurar la primera societat francesa musulmana de pompes fúnebres, que ofereix un grup de productes a clients musulmans. Actualment n'hi ha una vintena, sobretot a les grans ciutats. Totes aquestes empreses proposen serveis diversos com ara l'organització de les exèquies, incloses les formalitats administratives, el subministrament d'un fèretre musulmà, la mortalla, les làpides i els accessoris funeraris, la mobilització d'especialistes per fer la purificació ritual i per dirigir la pregària, així com la gestió d'aquests espais reservats, etc. Es proposen algunes adaptacions

de la norma musulmana a la societat francesa com, per exemple, l'ús d'un taüt simple de fusta pintat en verd, el color de l'islam. A poc a poc s'observa una adopció progressiva de pautes funeràries pròpies de la societat francesa (quelcom que també passa en altres àmbits com, per exemple, la celebració del matrimoni). No obstant això, la principal tasca d'aquestes empreses continua sent el repatriament del cadàver del difunt al país d'origen. Avui en dia, es calcula que el 80 % dels difunts musulmans (com a mitjana, ja que hi ha col·lectius on aquesta xifra varia), continuen sent repatriats al seu país d'origen.

Fotos 1 a 4. *Imatges de cementiris musulmans a Europa*

Cementiri francomusulmà de Bobigny (França)

Cementiri turc de Berlín (Alemanya)

Muslim Burial Council (Leicestershire, Regne Unit)

The Gardens of Peace (Ilford, Regne Unit)

Fotos 5 a 7. Imatges de tombes profanades en cementiris musulmans francesos (2008)

Font: <http://www.saphirnews.com> (accés: 23 de juny de 2010)

En els darrers anys, els cementiris musulmans estan sent objecte d'atacs vandàlics i racistes. En els anys 2007 i 2008 les tombes musulmanes dels cementiris militars de Montjoie-Saint-Martin (Normandia) i de Notre-Dame-de-Lorette (Pas-de-Calais) foren profanades. En el cas d'aquest darrer cementiri,⁴⁴ l'abril del 2007, 52 tombes de combatents musulmans varen ser recobertes amb inscripcions nazis. Just un any més tard, n'atacaren 148 més. Però seria al desembre del 2008 quan gairebé la totalitat de les tombes musulmanes (576), i també les d'altres

⁴⁴ Es tracta del principal cementiri militar a França, inaugurat l'any 1925, que ocupa 13 hectàrees i acull més de 40.000 tombes.

difunts jueus, varen aparèixer amb creus gammades i símbols nazis.⁴⁵

A Bèlgica, el règim legal dels cementiris fa una distinció entre aquells que són gestionats pels poders públics i aquells que són privats. Per llei, el 1971 es va abolir el caràcter confessional dels cementiris públics, malgrat que es reconeix el dret que els de dependència privada mantinguin aquest caràcter. La presència d'enterraments musulmans en territori belga es remunta al període de la Segona Guerra Mundial, moment en què s'habilitaren espais reservats als cementiris militars. Als cementiris públics hi ha molt pocs espais reservats als musulmans.⁴⁶ La llei

⁴⁵ Aquests fets són denunciats en el darrer informe del 2009 del Col·lectiu contra la Islamofòbia a França (es pot consultar a www.islamophobie.net).

⁴⁶ Un fet concret va posar en evidència la manca de cementiris per als musulmans: l'assassinat de la nena Loubna Benaïssa, juntament amb altres, dins la trama de pederàstia que va ser desarticulada al març del 1997, va provocar un impacte social fort. La cerimònia religiosa que es va celebrar en record de les víctimes va ser interpretada com la mostra del caràcter multicultural i multireligiós de la societat belga. No obstant això, la petita Loubna va haver de ser repatriada al Marroc per tal de poder ser enterrada.

actual preveu la possibilitat de poder crear un cementiri musulmà privat, però de moment l'única proposta (presentada pel Centre Islàmic de Brussel·les el 1997) no ha estat acceptada pel Govern. Es tracta d'una qüestió que es considera que depèn del procés d'institucionalització de la representació de l'islam al país.

El 15 d'abril de 2002 obrí la comuna brussel·lesa de Schaerbeek el primer cementiri multiconfessional de Bèlgica. El cementiri es compon de tres parcel·les, dedicades a difunts musulmans, ortodoxos i jueus. En total, l'espai multiconfessional ocupa una superfície de 4,5 hectàrees, i es calcula que s'hi podran oferir prop

de 7.200 concessions (vegeu mapa 1). Es tracta d'un cementiri que dona ús a sis comunes de la regió de Brussel·les,⁴⁷ i que vol representar una alternativa al procés de repatriament del cadàver, que en l'actualitat té un cost aproximat de 3.700 euros. Una concessió per cinquanta anys (renovable) tindrà un preu aproximat de 1.900 euros, quantitat que es triplica si la persona que es vol inhumar en aquest cementiri no resideix en cap d'aquestes comunes. La mesura pretén sensibilitzar la resta de municipis de la necessitat de trobar les seves pròpies alternatives a la inhumació dels seus habitants, segons les seves conviccions morals o religioses.

Mapa 1. Cementiri multiconfessional a Schaerbeek (Brussel·les)

Font: www.intercommunaleinhumation.be (accés: 25 de juny de 2010)

⁴⁷ Es tracta de Berchem-St-Agathe, Bruxelles-Ville, Evere, Ganshoren, Ixelles, Uccle, St-Josse, St-Gilles, Schaerbeek i Molenbeek-St-Jean. Aquestes dues

darreres comunes concentren un percentatge molt elevat de residents d'origen musulmà (en especial marroquí).

La reserva d'àrees específiques en els cementiris locals és una pràctica habitual al Regne Unit, reconeguda per la llei britànica. La decisió depèn de les autoritats locals. Es reconeix també la possibilitat que els musulmans puguin obrir cementiris privats. Això no obstant, el fet que durant els caps de setmana i dies festius els cementiris estiguin tancats i que s'impedeixi, per tant, l'enterrament, ha plantejat sovint problemes per enterrar els morts abans de les 24 hores de la seva mort, tal com recomana la doctrina islàmica. En algunes ciutats s'han establert negociacions per tal de poder procedir a l'enterrament amb més celeritat, fins i tot fora dels horaris dels cementiris, i plantejant també l'exempció de l'obligatorietat de l'ús del taüt. És comú que alguns centres musulmans també

s'encarreguin de fer els serveis funeraris, o que gestionin algun cementiri musulmà privat. En les darreres dècades s'han constituït nombroses *funeral associations*, fonamentalment promogudes pel col·lectiu d'origen pakistanès. Malgrat que continuen oferint serveis de repatriació (especialment entre els immigrants de primera generació que volen així mantenir el vincle amb la seva societat d'origen), es comencen a sol·licitar nous productes funeraris, relacionats amb la voluntat dels difunts de ser enterrats al Regne Unit.

El cementiri musulmà de Gardens of Peace, a Ilford, és el cementiri privat més gran d'Europa dedicat al culte musulmà (www.gardens-of-peace.org.uk). Va ser inaugurat l'any 2003, ocupa 8,5 hectàrees i consta de tanatori, ora-

Mapa 2. Cementiri Gardens of Peace (Ilford, Regne Unit)

Font: Googlemaps (accés: 25-juny-2010)

tori, serveis administratius i pàrquing. Ofereix espai perquè hi puguin ser enterrats uns 10.000 difunts musulmans. L'any 2007 el consell que el gestiona va adquirir un altre terreny d'unes altres 12 hectàrees per tal d'ampliar en el futur aquest cementiri.

Els Països Baixos disposen d'una normativa en matèria d'enterraments que contempla la possibilitat de prescindir de taüts en l'enterrament, i determina el termini per a l'enterrament dels difunts en 24 hores després de la seva mort (Dutch Corpse Disposal Act del 1991). Malgrat això, les dues comunitats musulmanes principals, la marroquina i la turca, envien majoritàriament el cos dels seus difunts al seu país d'origen, per tal que puguin ser enterrats allà. Indonèsis i surinamesos mostren una major tendència a voler ser enterrats als Països Baixos: els primers en el cementiri de La Haia, l'únic cementiri musulmà inaugurat el 1932 per donar servei als musulmans indonèsis; els segons, en els espais reservats en els cementiris municipals.

Es calcula que al cementiri de Rotterdam, cada any s'hi enterren una mitjana de 70 difunts musulmans, la gran majoria d'ells conversos. Aquesta és una constant en les gairebé setanta parcel·les reservades en cementiris municipals. A Amsterdam, la construcció d'un cementiri musulmà independent en el cementiri De Nieuwe Oost, que havia de tenir espai per a 1.400 tombes, es troba aturat per dificultats econòmiques.

El debat sobre els cementiris musulmans a Suïssa arrenca ja al segle XIX quan, amb la voluntat d'acabar amb els conflictes entre catòlics i protestants, les lleis varen promoure la unificació dels cementiris sense distinció de religió per tal de garantir la igualtat dels ciutadans i el dret de tots a rebre una sepultura apropiada. Molts d'aquests cementiris passaren a propietat comunal. Actualment, ja no hi

ha cementiris catòlics o protestants tot i que sí que persisteixen els jueus. El debat s'ha reobert novament amb les demandes dels musulmans suïssos. Particularment, els suïssos convertits a l'islam varen expressar la seva voluntat de disposar de cementiris islàmics creant ja el 1987 la Fondation des Cimetières Islamiques Suisses (FCIS). Per origen, els col·lectius musulmans d'origen estranger a Suïssa procedeixen principalment de Turquia i de l'antiga Iugoslàvia. Es constata, però, una certa unitat en el discurs amb relació a la qüestió dels cementiris musulmans a Suïssa.

Així, cal dir que cada un dels 26 cantons suïssos decideix les seves pròpies lleis al respecte tot i que les lleis federals garanteixen la llibertat religiosa i prohibeixen la discriminació per raó de religió. La llei suïssa permet també els cementiris privats. Alguns cantons suïssos han creat, com a França, *carrés* musulmans. El 1979 es va crear a Ginebra un espai reservat al cementiri de Petit-Saconnex que fou tancat l'any 1992 per un canvi en la política municipal i al·legant que el cementiri estava ja complet. Tot i així, el 2007 es van obrir espais confessionals al cementiri de Saint-Georges, al mateix cantó de Ginebra. També al cementiri de Bremgarten, a Berna, es va inaugurar un *carré musulman* l'any 2000; a Bàle, un altre l'any 2000; a Lugano, un altre el 2002 i a Zuric, un altre el 2004.

Tot i així, els musulmans han hagut de fer algunes concessions a les seves reivindicacions com l'ús del taüt. També ha calgut renunciar a la reivindicació de la perpetuïtat de les concessions acceptant la reutilització de les tombes, al cap de 20 anys, sense remoure'n les anteriors restes òssies. Tot i així, aquesta reutilització està limitada als musulmans. D'altra banda, la població musulmana suïssa continua optant majoritàriament per la repatriació.

5. El marc legal en matèria d'enterraments

5.1. El marc legal que regula els enterraments a Espanya i Catalunya

L'ordenament jurídic espanyol reconeix el dret de tots els seus ciutadans a rebre uns serveis funeraris d'acord amb les seves conviccions religioses, filosòfiques o culturals.⁴⁸ Així se cita a l'article 16 de la Constitució espanyola de 1978, que parla sobre la llibertat religiosa, i que es complementa amb la Llei orgànica de llibertat religiosa (1980), que explícitament (article 2.1b) garanteix el dret de tota persona a "rebre una sepultura digna, sense discriminació per motius religiosos". No obstant això, aquest principi ja fou reconegut per la Llei 49/1978, de 3 de novembre, d'enterraments en cementiris municipals (art. 1).⁴⁹

⁴⁸ Per a una anàlisi més detallada d'aquest marc legal i de la seva aplicació a les minories religioses a Espanya, vegeu Moreras-Tarrés (2013).

⁴⁹ En el propòsit d'aquesta llei hi havia posar fi a les discriminacions que patien els ciutadans no catòlics com a conseqüència de la projecció de la confessionalitat catòlica de l'Estat sobre el règim jurídic dels cementiris (Rodríguez Blanco, 2009). Per a una perspectiva històrica d'aquesta situació, vegeu Jiménez Lozano (1978). La Llei 49/1978 va derogar la Llei de 10 de novembre de 1938 que tornava a considerar els cementiris públics com a cementiris catòlics, contrariant el principi de secularització d'aquests equipaments que havia estat decretat en temps de la Segona República, a partir de la Llei de 30 de gener de 1932.

En els diferents ordenaments legals en aquesta matèria que són vigents a Catalunya, es fa referència explícita a aquest reconeixement: tant la Llei sobre serveis funeraris del 1997 (art. 3.1.b) com el Reglament dels serveis funeraris municipals del 1999 (art. 10.a) recorden que la prestació dels serveis funeraris s'ha de fer en "condicions de respecte a la intimitat, a la dignitat, a les conviccions religioses, filosòfiques o culturals i al dolor de les persones afectades".

Els acords de cooperació signats el 1992 entre l'Estat espanyol i els representants dels col·lectius jueu i musulmà (lleis 25/1992 i 26/1992, respectivament), acaben completant el marc legal anterior, incorporant una referència directa a la qüestió dels enterraments segons aquestes tradicions religioses. L'article 2.5 de l'Acord signat amb la Comissió Islàmica d'Espanya diu el següent:

"Els cementiris islàmics gaudiran dels beneficis legals que estableix el número 2 d'aquest mateix article pel que fa als llocs de culte. Es reconeix a les comunitats islàmiques, pertanyents a la Comissió Islàmica d'Espanya, el dret de concessió de parcel·les reservades per als enterraments islàmics en els cementiris municipals, així com el dret de posseir cementiris islàmics propis. S'adoptaran les mesures oportunes per a l'observança de les regles tradicionals islàmiques, relatives a les inhumacions, sepultures i rituals funeraris, que es faran amb la intervenció de la comunitat islàmica local. Es

reconeix el dret de traslladar als cementiris pertanyents a les comunitats islàmiques els cossos dels difunts musulmans, tant els actualment inhumats en cementiris municipals com els d'aquells la defunció dels quals es produeixi en una localitat en què no hi hagi cementiri islàmic, d'acord amb el que disposa la legislació de règim local i de sanitat.”

A més, el Codi penal del 1995 fa una referència explícita en el seu article 526, dins de l'apartat dels delictes contra la llibertat de consciència, els sentiments religiosos i el respecte als difunts, a les penes que serien aplicades a aquell o aquells que profanessin tombes o sepultures.

Quadre 5.

Marc legal en matèria de serveis funeraris a Catalunya

Sobre el dret de ser inhumat segons les pròpies conviccions:

Llei orgànica de llibertat religiosa (Llei 7/1980, de 5 de juliol) (article 2.1.b).

Acord de Cooperació amb la Comissió Islàmica d'Espanya (Llei 26/1992, de 12 de novembre) (article 2.5).

Sobre la prestació de serveis funeraris:

Llei d'enterrament en cementiris municipals (Llei 49/1978, de 3 de novembre).

Llei sobre serveis funeraris (Llei 2/1997, de 3 d'abril).

Reglament de policia sanitària mortuòria (Decret 297/1997, de 25 de novembre).

Reglament de serveis funeraris municipals (Decret 209/1999, de 27 de juliol).

Altres disposicions municipals (reglaments i normatives internes dels cementiris municipals).

Les competències en matèria de cementiris i serveis funeraris depenen dels mateixos municipis, tal com es recull en la Llei 49/1978, de 3 de novembre, sobre l'enterrament en cementiris municipals. Aquesta llei determina que aquests espais i aquests serveis depenguin dels municipis, i deixin d'estar vinculats a les autoritats religioses locals. La secularització de la gestió

dels cementiris no impedeix, però, que en el seu interior es puguin celebrar actes de culte, o que s'hi habilitin capelles o llocs de culte (art. 2).

L'impacte de la liberalització en el sector dels serveis funeraris (com a conseqüència de l'aplicació del Reial decret llei 7/1996, de 7 de juny, sobre el foment i la liberalització de l'activitat econòmica), que en principi suposava una pèrdua aparent de competències per als municipis, va ser atenuada per les diferents normatives aprovades per la Generalitat de Catalunya, que atorgaven als ajuntaments facultats normatives i d'intervenció administrativa per regular les prestacions d'un servei que, a partir de la llei sobre serveis funeraris del 1997, és definit com d'interès general (Mir, 2002: 72-75).⁵⁰

El desenvolupament reglamentari de l'Acord de Cooperació del 1992 requereix una complementarietat prèvia amb altres marcs legals vigents en el nostre ordenament jurídic, ja siguin aquests de rang estatal, autonòmic o municipal. De fet, el contingut de l'Acord ja fa una referència explícita a aquests principis legals vigents, tot recordant que l'aplicació en depèn. Això no obstant, i anant més enllà de la complementarietat legal necessària entre diferents ordenaments, podríem entrar en un altre terreny de possibles incompatibilitats entre aquests i els que formarien part del conjunt de valors, pràctiques i costums propis de les societats musulmanes i del seu marc jurídic. Aquesta qüestió que, especialment des del punt de vista del dret internacional privat ha produït una bibliografia molt abundant, té una incidència especial dins l'àmbit local ja que és en aquest àmbit on se'n concreta el desenvolupament.

⁵⁰ Entorn a aquest procés de liberalització, vegeu els treballs d'Ochoa Monzón (1998) i Marcos (2006).

Aquesta complementarietat entre un ordenament derivat de la llei de llibertat religiosa i d'altres que es relacionen amb altres àmbits civils, ha de partir del principi que les administracions, dins del marc d'un estat aconfessional, no poden adoptar una posició de subjecte religiós, i confondre funcions religioses amb funcions administratives. Els cementiris no són considerats espais de culte dependents d'una determinada confessió, com a conseqüència de la Llei 49/1978 de 3 de novembre, en què es determinava que els cementiris municipals deixaven de ser confessionals. Segons aquesta llei es preveu l'existència de capelles i espais de culte dins els cementiris, al mateix temps que s'impedeix el manteniment de murs separadors per raó de creences (Ramírez Navalón, 1994: 131). Així, es produeix una situació inversa, ja que els cementiris ja no són espais accessoris dels espais de culte, sinó que aquests compleixen una funció instrumental en els cementiris (Rodríguez Blanco, 2000: 88). Per tant, l'existència de capelles, oratoris i altres equipaments religiosos en els cementiris dependrà de la gestió d'aquests, que és competència de les administracions municipals i que pot determinar-ne la localització i les condicions per fer els seus serveis, però no el seu caràcter confessional. De la mateixa manera, pel que fa al dret de l'observança de les regles tradicionals relatives a les inhumacions, a les sepultures i als ritus funeraris, aquestes s'han d'adequar a les normes sanitàries vigents (tal com es mostra en l'apartat següent).

No obstant això, en l'ordenament legal espanyol no es fa cap esment a la manera en què s'ha d'entendre aquesta reserva de parcel·les, si no és mitjançant la concessió de tombes, panteons o mausoleus a diferents ordes religiosos catòlics (que és una pràctica habitual en els cementiris municipals), o bé amb l'habilitació d'àrees on emplaçar els enterraments de protestants i jueus (com a espais que aquestes comunitats han ges-

tionat des de fa dècades). Les formes de cessió, concessió i ús depenen del contracte administratiu que concreta les condicions per a la ubicació de les tombes en el cementiri. Una concessió no necessàriament es troba exempta de cost, un principi que no sempre ha estat ben comprès per part de les demandes de reserva que han plantejat algunes representacions musulmanes.

Acollint-se, d'acord amb l'esperit que es deriva de l'article 2.5 de l'Acord amb la Comissió Islàmica d'Espanya, a la idea que siguin les representacions comunitàries locals les concessionàries d'aquestes parcel·les reservades, preservar el dret individual de poder ser enterrat d'acord amb les pròpies conviccions religioses es converteix en un afer de filiació comunitària de la qual han de respondre aquelles entitats religioses que tenen la concessió d'ús d'aquestes parcel·les. Quan el sector de serveis funeraris s'orienta clarament vers les atencions personalitzades, la norma s'aplica seguint un criteri de filiació concedint a les instàncies comunitàries islàmiques la darrera paraula per poder decidir qui pot ser inhumat en aquests espais reservats. És un aspecte que cal tenir present en l'evolució futura d'aquesta pràctica de gestió de recursos públics.

5.2. Complementarietat entre tradicions islàmiques i normatives legals

Els col·lectius d'origen musulmà a Catalunya han incorporat elaboracions culturals específiques respecte als rituals entorn de la mort i el dol. L'adequació d'aquestes pràctiques a la normativa existent de serveis funeraris fa aparèixer, per una banda, elements d'una possible incompatibilitat, i per l'altra, buits legals sobre aspectes no previstos en l'ordenament legal. El quadre següent indica algunes d'aquestes qüestions:

Quadre 6. Comparació entre la tradició islàmica i la normativa vigent a Catalunya

Tradició islàmica	Normativa legal
Tanatopràxia islàmica: rentat ritual i purificació del cos, que és embolcallat amb un sudari blanc i sense costures.	La tanatopràxia es considera merament com una intervenció orientada des d'una lògica sanitària, que té com a objectiu la conservació del cadàver. No fa cap referència a rituals religiosos i, per tant, tampoc s'indica qui se n'ha d'encarregar i on s'ha de fer.
Transport: el cadàver és portat en seguici per homes, des de la casa del difunt fins al cementiri.	El transport l'han de fer les entitats prestadores dels serveis funeraris, amb vehicles degudament habilitats i autoritzats (art. 16 del Reglament dels serveis funeraris municipals).
Oració fúnebre en què participen els homes que han ajudat a portar el cadàver i que és dirigida per l'imam local (o una altra autoritat religiosa islàmica).	Es reconeix la possibilitat que durant el transport del cadàver es puguin fer tant serveis religiosos com cerimònies laiques (art. 28 del Reglament de policia mortuòria). Dins dels serveis funeraris, hi consten com a activitats complementàries les gestions davant les organitzacions religioses per tal de dispensar al cadàver les atencions religioses adequades (art. 14.d del Reglament de serveis funeraris municipals).
L'enterrament es fa en una fossa a terra.	L'enterrament a terra es troba subjecte al fet que la fossa tingui una fondària mínima de 2 metres, que sigui en un terreny permeable, i que es faci amb un sistema que n'asseguri l'estanquitat i que permeti la ventilació per porositat (art. 52 del Reglament de policia mortuòria).
L'enterrament es fa sense fèretre.	Es prohibeix la conducció, inhumació i incineració dels cadàvers sense fèretre, excepte en casos de greus anormalitats epidemiològiques o catàstrofes, i per autorització de les autoritats municipals (art. 9 del Reglament de Policia Mortuòria). ⁵¹
Col·locació del cadàver en la fossa i orientació del cos vers la Meca.	El personal de les empreses prestadores dels serveis funeraris s'ha d'encarregar de la inhumació del cadàver (art. 4.c de la Llei sobre serveis funeraris). No s'indica, però, qui s'ha d'encarregar de fer aquesta pràctica ritual.
Orientació de la tomba i separació respecte a difunts d'altres religions (no barreja)	Es reconeix el dret de la concessió de parcel·les reservades en els cementiris municipals (art. 2.5 Acord de cooperació, 92), però no es pronuncia sobre la separació física respecte a tombes d'altres confessions.
Les tombes, individuals o familiars, es consideren en perpetuïtat per a cada difunt.	Les concessions de tombes tenen un caràcter temporal, d'acord amb les prestacions de les entitats gestores de serveis funeraris.
L'islam prohibeix expressament l'exhumació dels cadàvers, i només es contempla en casos excepcionals, de necessitat o bé comú.	S'autoritza l'exhumació de cadàvers, d'acord amb circumstàncies que cal argumentar, tenint un termini màxim de reinhumació que no pot excedir les quaranta-vuit hores.
Enterrament ràpid, si és possible el mateix dia del decés.	El cadàver no podrà ser inhumat o incinerat abans de les següents 24 h de la defunció, i s'ha d'inhumar o incinerar en un període màxim de 96 h (art. 11, del Reglament de policia mortuòria).

Font: Elaboració pròpia.

⁵¹ Aquesta norma contrasta amb el que determina el Reglament de policia sanitària mortuòria d'Andalusia (Decret 35/2001, de 3 d'abril), que permet l'enter-

rament per motius religiosos (musulmans i jueus), directament a terra i sense taüt.

5.3. Les recomanacions institucionals

Allà on es produïen aquests buits en el marc legal que defineix els serveis funeraris, que no havien contemplat l'aparició de noves especificitats en aquest àmbit, algunes administracions públiques han elaborat documents de recomanació, a partir dels quals poder definir i orientar la resposta des dels municipis i altres institucions públiques. Analitzarem tres materials que han estat elaborats per l'Observatorio de las Migraciones y de la Convivencia Intercultural de la ciutat de Madrid, per la Fundación Pluralismo y Convivencia, que depèn del Ministeri de Justícia a Madrid, i per la Direcció General d'Affers Religiosos de la Generalitat de Catalunya.

L'any 2006, l'Observatorio de las Migraciones y de la Convivencia Intercultural de la ciutat de Madrid,⁵² òrgan dependent de l'Ajuntament d'aquesta ciutat, va elaborar un breu informe amb el títol de "Las necesidades mortuorias por el rito musulmán: análisis comparativo entre Madrid, Francia y el Reino Unido". S'hi exposaven les experiències desenvolupades en aquests dos països europeus, per tal de posar en evidència la necessitat d'elaborar una resposta respecte a la qüestió en el context de la ciutat de Madrid. Les seves propostes finals, molt poc concretes, es limiten a recordar que "el reconeixement mutu i la legitimitat de les dues parts és una condició prèvia a l'establiment del diàleg", que es "considera rellevant que hi hagi una interlocució única dels veïns musulmans de Madrid perquè facilita el diàleg i el consens entre l'Ajuntament i els representants musulmans", i que advoquen per "posar en pràctica l'acord signat el 1992".

⁵² www.madrid.es/portales/munimadrid/es/Inicio/Ayuntamiento/Servicios-Sociales/Inmigracion/

Des de la Fundación Pluralismo y Convivencia,⁵³ en col·laboració amb la Federació Espanyola de Municipis i Províncies (FEMP), s'han editat un seguit de materials de recomanació per a l'acció pública en aspectes molt diversos. Molts d'aquests materials es troben disponibles a través de l'Observatori del Pluralisme Religios a Espanya.⁵⁴ També s'hi poden consultar dades referides a les principals confessions religioses presents en territori espanyol. Hi ha dos documents de referència en l'àmbit funerari:⁵⁵ d'una banda, el *Manual para la Gestión Municipal de la Diversidad Religiosa*⁵⁶ del 2011, i de l'altra, la *Guia Técnica para la Implementación y Gestión de Espacios Multiconfesionales*,⁵⁷ del 2011. En el *Manual*, on s'aborden moltes altres qüestions relacionades amb les competències municipals, en parlar de la matèria dels cementiris i serveis funeraris es recorda el marc legal que reconeix a Espanya el dret de poder ser enterrat segons les pròpies conviccions. Es considera que els dos principals col·lectius que demanen enterraments específics són els jueus i els musulmans, que tot i compartir demandes similars (purificació i amortallament del cos, inhumació en contacte

⁵³ www.pluralismoyconvivencia.es

⁵⁴ www.observatorioreligion.es

⁵⁵ Hem participat en la redacció d'una guia per a la gestió de la diversitat religiosa en cementiris, tanatoris i serveis funeraris, per demanda de la Fundación Pluralismo y Convivencia, que en aquests moments es troba en procés d'editatge (Moreras-Tarrés, 2013).

⁵⁶ <http://www.observatorioreligion.es/publicaciones/manual-gestion-municipal/>

⁵⁷ http://www.observatorioreligion.es/publicaciones/guias_para_la_gestion_publica_de_la_diversidad_religiosa/guia_tecnica_para_la_implementation_y_gestion_de_espacios_multiconfesionales/

amb el terra, orientació específica i separació respecte d'altres tombes), han trobat mecanismes per resoldre-les de manera diferent. Es fa referència a les diferents parcel·les que des de fa anys han estat concedides pels cementiris municipals per als enterraments jueus, i s'aborden les noves qüestions que apareixen davant de l'abordatge dels difunts musulmans.

El *Manual* aborda específicament tres qüestions i en suggereix les respostes que serien més adequades: per una banda, davant de la disjuntiva que obre la llei a poder sol·licitar la reserva de parcel·les en cementiris municipals, o bé crear cementiris confessionals privats, el *Manual* es decanta per la primera opció, que considera que no només pot ser viable d'acord amb la normativa local en relació amb els cementiris, sinó que permet "compatibilitzar l'exercici del dret individual de llibertat religiosa i el principi d'igualtat i no-segregació". En tot cas, per preservar aquesta idea de no-segregació, s'argumenta que no seria "convenient que hi hagués murs entre la zona en la qual es troben aquestes sepultures i la resta. En cas que sigui necessari recórrer a una separació física per arribar a un acord amb les comunitats religioses locals, es recomana l'ús d'elements arquitectònics simbòlics o de vegetació".

Per altra banda, pel que fa a la gestió d'aquestes parcel·les, se suggereix que aquesta hagi de fer-se "mitjançant els serveis funeraris municipals o de les empreses concessionàries del servei municipal", per tal d'evitar que es pugui privar d'accedir a aquesta parcel·la per part d'una persona que, tot i compartir la mateixa pertinença religiosa, no formi part de la comunitat local. Per últim, el *Manual* planteja elements per tal de poder garantir l'observança dels rituals funeraris. Pel que fa a la purificació del cos, recomana que les sales de tanatopràxia dels tanatoris s'adaptin a aquests rituals, abans de crear

"centres diferenciats per a aquestes finalitats". També s'aborda la qüestió de l'enterrament amb o sense taüt, i es planteja l'alternativa d'exempció d'ús que ha reconegut el Reglament de policia sanitària mortuòria d'Andalusia (Decret 95/2001, de 3 d'abril), o bé l'ús de pràctiques alternatives com emprar l'ús de fèretres biodegradables. El fet que les observances rituals jueves i musulmanes indiquin que el cos ha de ser inhumat a terra, representa contemplar un ús de superfície més gran, en el context d'uns equipaments com els cementiris que es troben limitats espacialment. Per això es recomana recórrer a l'alternativa de tombes amb nivells diferents d'enterrament, per tal de fer una ocupació de l'espai més racional.

La darrera recomanació que es proposa, i que és abordada més específicament en la *Guia Tècnica*, és la de crear espais multiconfessionals en cementiris o tanatoris, que permeti la celebració d'actes de culte de les diferents confessions religioses, tal com es recull en la llei sobre cementiris de 1978.

Des de la Direcció General d'Afers Religiosos de la Generalitat de Catalunya⁵⁸ s'han elaborat un conjunt de guies de respecte a la pluralitat religiosa, en àmbits com l'hospitalari (2005), els serveis funeraris (2008), els cementiris (2009), el penitenciari (2010) i l'educatiu (2010). Analtzarem els tres primers en tant que aborden qüestions relacionades amb la gestió de la mort. En la *Guia per al respecte a la pluralitat religiosa en l'àmbit hospitalari* es destaca la importància del respecte a les conviccions de les persones ateses en els serveis de salut, d'acord amb el que indica la *Carta de drets i deures dels ciutadans en relació amb la salut i l'atenció sanitària* apro-

⁵⁸ <http://www.gencat.cat/afersreligiosos>

vada l'any 2001. En aquesta s'afirma que "tota persona té el dret de viure el procés de la seva mort d'acord amb el seu concepte de dignitat". Bona part de les recomanacions d'aquesta guia se centren en la forma en què els hospitals han de dispensar l'assistència religiosa, garantida pel que fa a un acord entre la Generalitat i les diòcesis catòliques de Catalunya des de 1986, però que cal acabar de concretar pel que fa a la resta de comunitats religioses.

Específicament en relació amb la mort, es parla de la necessitat de respectar les creences i rituals de cada persona i de la seva confessió. Es recomana que els hospitals disposin de protocols d'actuació respecte als rituals funeraris de les diverses tradicions religioses consultant la família i els acompanyants.⁵⁹ La guia es presenta també com una font d'informació per al personal sanitari sobre possibles peticions per raó de les creences religioses i presenta unes fitxes informatives sobre diverses confessions, que tracten, entre altres coses, les principals prescripcions normatives de l'islam amb relació a l'agonia i la mort. S'adverteix que els musulmans poden sol·licitar moure el llit del moribund en direcció a la

Meca. Es diu també que pot ser important que el personal sanitari no toqui el cos del difunt i que pugui ser manipulat pels mateixos membres de la comunitat. Quan es tingui dipòsit de cadàvers i les condicions necessàries, els hospitals han de permetre que els representants de les confessions religioses que ho desitgin puguin accedir-hi per fer la purificació ritual del cos.

Tots aquests aspectes es troben molt més desenvolupats en el cas de les dues guies següents, una de focalitzada sobre els serveis funeraris i una altra, sobre els cementiris. En la *Guia per al respecte a la diversitat de creences en l'àmbit funerari* es reconeix que aquest "és especialment sensible a aquest pluralisme religiós i de pensament, ja que la religiositat i les conviccions emergeixen de manera molt intensa davant la mort de les persones properes". No obstant això, es reconeix la dificultat d'adaptar algunes d'aquestes demandes a les infraestructures i tradicions locals però també a l'ordenament legal. La llei es presenta, doncs, com el límit de les concessions que poden fer-se a les reivindicacions de les diferents confessions que, en molts casos, s'afirma, no podran dur-se a terme. S'afirma així que "cal atendre, en la mesura que es pugui, les peticions que formulin els usuaris dels serveis funeraris per raó de les seves creences, sempre que s'ajustin a la legalitat i no suposin cap molèstia per a la resta d'usuaris. Es demana als professionals de serveis funeraris que siguin conscients de la importància que pot tenir per als familiars i gent pròxima dels difunts la celebració d'una cerimònia funerària que considerin digna i que els consultin sobre les seves creences o opcions de pensament. Tanmateix, també se'ls adverteix que els caldrà demanar-los que renunciïn a algunes pràctiques derivades de les seves conviccions.

Pel que fa al disseny de nous tanatoris, se suggereix que les sales de cerimònia no disposin

⁵⁹ Una de les principals mancances d'aquests compendis de recomanacions és que sovint ignoren l'existència d'experiències desenvolupades en les institucions sanitàries que han hagut d'atendre habitualment població musulmana. Al setembre de 1997, l'Hospital de la Santa Creu de Vic va elaborar unes propostes d'"Actuació davant la defunció de malalts de religió musulmana", en què indicava els procediments a seguir en cas de defunció d'un malalt musulmà. Donant per fet que els difunts serien repatriats al seu país, s'indica que el primer que cal fer amb el cos és l'embalsamament una vegada passades les següents 24 hores (al dipòsit de cadàvers de l'hospital), que posteriorment es pot fer la purificació del cos (en les dependències de la funerària), així com la cerimònia islàmica (que pot fer-se tant en l'hospital com en la funerària).

de mobiliari ni de símbols religiosos fixos, que tinguin una planta rodona, hexagonal o similar, de manera que cada comunitat es pugui orientar cap a la direcció que vulgui, i que puguin ser orientades en direcció est, ja que és la direcció en què volen estar orientades la majoria de confessions religioses que tenen preceptes que regulen aquesta qüestió.

En el darrer document, complementari de l'anterior (*Recomanacions per a la gestió de la diversitat religiosa en l'àmbit dels cementiris*), es recorda als representants municipals com a primera recomanació que "la legislació vigent prohibeix la inhumació sense fèretre. Per tant, no és possible fer excepcions a les nostres lleis democràtiques, que es basen en raons sanitàries per avalar l'obligatorietat de l'ús del fèretre". Així, s'assenyala com en els cementiris amb parcel·les per a diferents tradicions religioses aquest principi es respecta. S'afirma també que algunes comunitats religioses han trobat formes "d'adaptar els preceptes religiosos a les lleis civils i a les circumstàncies del país". Se cita també el recurs a la repatriació afirmant que "hi ha persones immigrants que, davant la impossibilitat que a Catalunya puguin ser ateses les seves diferents peticions pel que fa a la inhumació, i també per altres motius, han optat per repatriar els cadàvers als seus països d'origen."

Respecte a les cerimònies, s'informa que els musulmans poden requerir fer una "pregària comunitària a la sala de cerimònies del tanatori o a l'oratori islàmic, anterior a la inhumació i en presència del difunt. Cal assenyalar que per dur a terme aquesta cerimònia hom requereix orientar-se a la Meca i fer diverses prostracions, per la qual cosa es fa necessari disposar d'un espai sense cadires i on sigui possible estendre catifes". Es menciona també que es fa una pregària col·lectiva al cementiri abans d'enterrar-hi el cadàver.

D'altra banda, s'aconsella que no es creïn cementiris confessionals tot i que fer-ho seria legal i, de fet, és un dret reconegut a les comunitats musulmanes en l'acord esmentat del 1992. S'argumenta que aquesta pràctica seria un retrocés cap a antigues formes de discriminació per raó religiosa i podria afavorir el rebuig social cap a certs col·lectius. Per contra, es diu, el fet que els cementiris siguin de gestió pública "afavoreix, en el tractament de la mort, un espai on hi caben totes les creences i totes les opcions de pensament, de consciència i de religió". En canvi, la Generalitat aposta decididament per la cessió de parcel·les a les comunitats religioses a l'interior dels cementiris ja existents "en el marc d'un únic cementiri públic compartit, sempre que sigui possible".

Es proposa que les parcel·les reservades ofereixin un servei municipal, tot i que és possible crear "parcel·les d'àmbit supralocal mancomunades, en forma de consorci" en àrees on n'hi hagi una demanda creixent. Es recomana que aquestes parcel·les s'obrin amb posterioritat a una "petició expressa i formal d'una confessió religiosa present al municipi, i que aquesta petició es realitzi de manera consensuada amb les comunitats locals d'aquesta confessió."

Dins de les parcel·les confessionals cal respectar l'orientació de les tombes segons sigui el desig de les diferents comunitats. Igualment es recomana que no es construeixi cap accés especial a aquestes parcel·les, ni tampoc cap separació d'obra i que s'hi garanteixi l'accés a qualsevol persona. Respecte a la gestió, es recomana que aquestes parcel·les siguin, però, de titularitat pública i gestionades per l'Administració en coordinació amb les diferents confessions religioses. Si es fa una concessió de les sepultures a una comunitat religiosa s'explica com la concessió de les tombes pot fer-se individualment o pot

fer-se una cessió col·lectiva amb antelació a la comunitat. El cost superior de les tombes soterrades respecte als nínxols hauria de revertir en la comunitat religiosa. També es recomana acordar la destinació final de les restes òssies ja que algunes confessions, com l'islam, no accepten

l'exhumació mentre que el trasllat a osseres és habitual a Catalunya. La concessió de les tombes a perpetuïtat es considera molt difícil d'assumir i, per aquest motiu, es recomana negociar la creació d'osseres específiques o la reutilització de les tombes per membres de la mateixa confessió.

6. L'enterrament islàmic a Catalunya

6.1. Les experiències a l'Estat espanyol

L'Acord de Cooperació entre l'Estat espanyol i la Comissió Islàmica d'Espanya reconeix el dret de concessió de parcel·les per als musulmans en els cementiris municipals, a fi que hi puguin enterrar els seus difunts segons el ritu islàmic. La realitat dista força d'aquesta proposició de drets, ja que fins avui en dia continuen sent escasses les parcel·les reservades per a musulmans en els cementiris espanyols.⁶⁰ El cementiri musulmà de Ceuta data del segle XVIII, i constitueix un dels pocs espais històrics cementirials islàmics a Europa. Una part significativa de les parcel·les musulmanes actuals a Espanya foren creades durant la Guerra Civil espanyola, i han estat gairebé en desús fins a la dècada dels anys setanta-vuitanta, en què comunitats de musulmans espanyols reclamaren de nou poder-hi ser enterrats. Són els casos de Granada, Sevilla, Còrdova, Griñón (Madrid), Saragossa, Burgos o Lleó. En el cas de Sevilla, el cementiri fou tancat el 1944, però de nou el 1987 l'Ajuntament va aixecar la seva acta de clausura i en va concedir a la Comunitat Islàmica de Sevilla - Umma l'ús a perpetuïtat. Es troba en un dels extrems del

cementiri municipal de San Fernando annexa a un dels seus murs i amb una entrada independent. Mentrestant, a Granada, a l'octubre de 2002, es va arribar a l'acord entre l'Ajuntament de la ciutat i els representants musulmans per tal de normalitzar la situació del cementiri musulmà (obert durant la Guerra Civil, emprat esporàdicament des dels anys setanta, i en molt mal estat de conservació) i dotar-lo dels serveis funeraris adients. Creat també en el context de la Guerra Civil, la parcel·la islàmica del cementiri madrileny de Griñón, que és gestionada per l'Ambaixada del Regne del Marroc, fou destinada a acollir membres de les delegacions diplomàtiques d'aquest i d'altres països musulmans. Altres d'aquests cementiris històrics es troben en desús, com el de Barcia a Astúries, el de La Corunya, o el de Talavera de la Reina (Toledo), sobre els quals s'han elaborat diferents propostes de patrimonialització.

Tanmateix, l'assentament de la nova immigració musulmana ha generat la necessitat de poder disposar de més espais on poder enterrar els difunts musulmans. Així, els mateixos cementiris clàssics, en especial els de Sevilla i Granada, així com els de Ceuta i Melilla, han hagut d'habilitar-se per ser reoberts i acollir aquests nous difunts. A més s'han obert espais en altres cementiris municipals com els de Benalmádena i Fuengirola (Màlaga), el de Valèn-

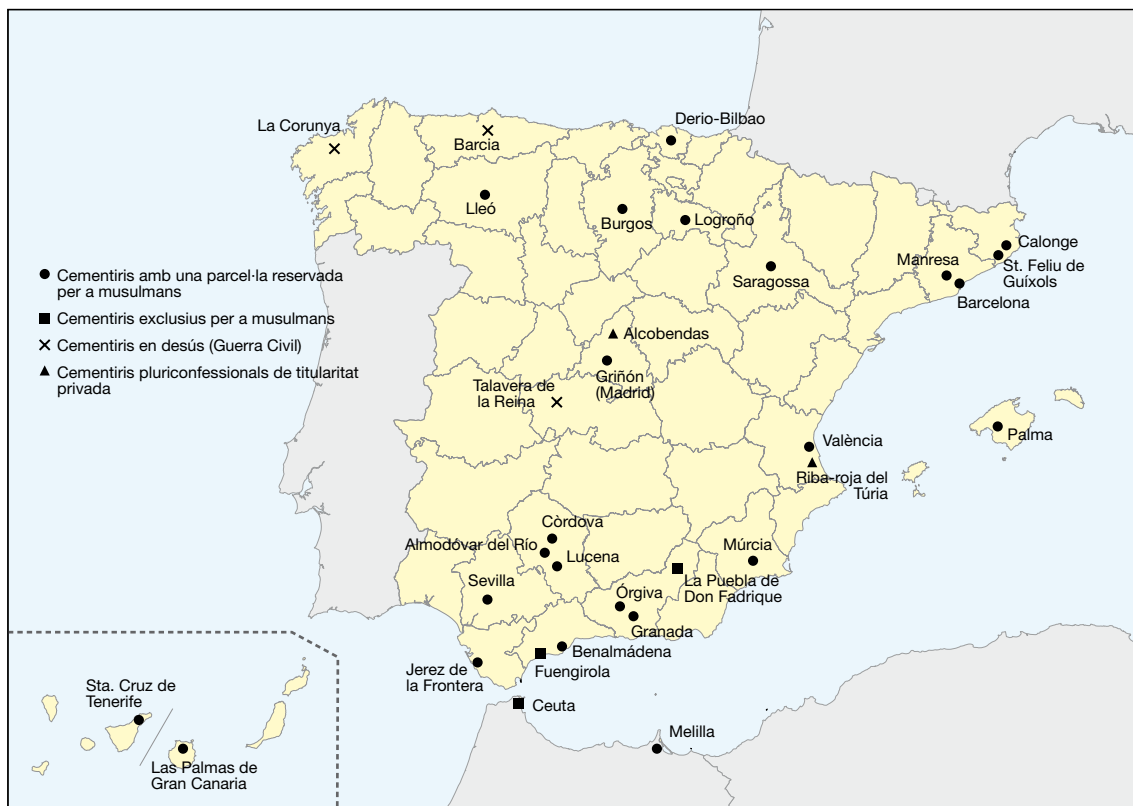
⁶⁰ Per a més detalls sobre aquests espais cementirials, vegeu Tarrés-Moreras (2013).

cia (obert al novembre de 2000, amb la cessió d'una parcel·la de 700 m², amb una capacitat de 145 unitats), el ja esmentat de Griñón, a Madrid (que havia de ser ampliat, d'acord amb el compromís signat l'any 1998 entre el president de la Unión de Comunidades Islámicas de España, Riay Tatory, i el Govern autonòmic de Madrid,

i que encara no s'ha concretat), o el de Palma de Mallorca, inaugurat el 2008. Recentment, alguns cementiris privats, com els d'Alcobendas a Madrid i Riba-roja del Túria a València, ofereixen serveis per a enterraments islàmics.

El mapa següent assenjala l'emplaçament d'aquests equipaments:

Mapa 3. Espais d'inhumació musulmana a Espanya

Font: Tarrés-Moreiras (2013a)

En el mapa anterior ja se suggereix una tipologia amb relació a la descripció d'aquests espais cementirials. Ara bé, si haguéssim de referir-nos a les formes d'inhumació de musulmans, ens tro-

baríem amb exemples de com s'ha gestionat al llarg del temps la seva defunció. A Espanya, els musulmans han estat inhumats en:

- *Fosses comunes* (avui generalment substituïdes per nínxols de beneficència): un procediment força comú al llarg de les dècades dels setanta i vuitanta, en aquells casos en què ni la família ni el col·lectiu podien afrontar les despeses de la repatriació del cos.

Foto 8.

Fossa comuna en ús. Cementiri municipal de Lleida (2008)

Foto: Ariadna Solé

- *Nínxols*: on reposen els cossos de persones identificades o sense identificar (com és el cas ja esmentat del cementiri de Figueres amb els cossos dels que patiren l'accident de 1997 a Capmany, o el dels ofegats durant el pas de l'estret de Gibraltar a Algesires).
- *Enterraments individualitzats*: en què ha estat possible inhumar un difunt musulmà, a terra, en un espai aïllat de la resta d'inhumacions i amb el cos orientat vers la Meca. N'hem pogut identificar dos exemples, a Alginet (València) i a Sant Quirze de Besora (Barcelona).

Fotos 9-10. *Nínxols de beneficència al cementiri de Lleida (2008) i al de Vilafranca del Penedès (2011) (les imatges han estat retocades per mantenir l'anonimat)*

Foto: Ariadna Solé

Foto: Jordi Morenas

Foto 11.

Tomba individual al cementiri de Sant Quirze de Besora (2012)

Foto: cortesia de Laura Mascarella

- *Concessions familiars*: tombes que han estat adquirides per famílies musulmanes (trobem l'exemple de les dotze tombes adquirides a mitjan anys vuitanta per residents palestins al cementiri de Montjuïc de Barcelona).
- *Parcel·les específiques*: espais que són reservats en cementiris municipals per a la inhumació de difunts musulmans, i que mostren diferents graus de segregació respecte d'altres enterraments.

Aquestes formes d'inhumació mostren una sèrie de condicions i ocupen uns emplaçaments concrets dins dels espais cementirials. De la mateixa manera que hem desenvolupat en un altre escrit (Tarrés-Moreras, 2013b), hem aplicat un grup d'indicadors per tal d'interpretar l'emplaçament de les parcel·les reservades que han estat analitzades en aquest estudi. Són els següents: *separació* (elements que delimiten o envolten l'espai destinat a les inhumacions), *periferització* (emplaçament d'aquestes parcel·les en espais limítrofs o límits externs del cementiri), *senyalització* (indicacions que mostren i identifiquen aquests espais reservats), *extensió* (porció espacial reservada d'acord amb una previsió d'ús concreta) i *accés* (entrada específica d'aquesta parcel·la o compartida amb altres accessos al recinte del cementiri).

6.2. Les inhumacions islàmiques a Catalunya

Tal com s'ha esmentat en el capítol segon, la mort en context migratori activa els recursos comunitaris de solidaritat. En la documentació del Consolat del Marroc a Barcelona, es mostren nombrosos exemples de com les comunitats marroquines locals havien de fer col·lectes urgents

per tal de cobrir les despeses de la repatriació del cos. En molts casos aquestes comunitats reclamen l'ajuda de la delegació consular, i en altres també es documenten les aportacions concretes fetes per alguns ajuntaments (que consistien, bàsicament, en l'exempció o reducció del cost dels serveis funeraris). Les problemàtiques que es deriven d'aquesta situació han fet que les diferents institucions consulars reclamin insistentment la necessitat que els seus nacionals tinguin contractat aquest servei.⁶¹

Bàsicament cal entendre aquestes primeres iniciatives com a recurs als mitjans disponibles des de l'interior d'aquests col·lectius. A partir de la dècada dels noranta, l'activació de recursos comunitaris es combina amb la formulació de les primeres demandes per part dels representants dels col·lectius musulmans a Catalunya per tal de disposar d'un espai reservat en els cementiris municipals per poder-hi enterrar els seus difunts. La signatura de l'Acord de Cooperació de 1992 obre el camí a aquestes demandes. Aquestes foren formulades per representants de comunitats locals, que sempre han estat els interlocutors directes amb els ajuntaments, i no per part de les representacions territorials que havien estat instituïdes. La demanda d'una

⁶¹ Així, en la *Guía práctica del marroquí residente en la circunscripción consular de Barcelona*, editada el 1994 pel Consolat General del Marroc a Barcelona, respecte a aquesta qüestió es diu el següent: "se ruega en caso de fallecimiento de algún ciudadano marroquí comunicar urgentemente a este Consulado General informaciones [sic], para evitar problemas de orden material en relación con el traslado del cuerpo. Cabe destacar que es de máxima importancia para el ciudadano marroquí abonarse en alguna institución de seguro [en cursiva en l'original], poniendo en su conocimiento que tal abonamiento no requiere más que un importe anual modesto, ya que prevenir es prueba de prudencia" (p. 23).

parcel·la reservada sempre ha estat lligada a la constatació que el cementiri municipal s'havia quedat petit, i que calia procedir a la seva ampliació. Alguns representants comunitaris argumentaven la idoneïtat que en la futura ampliació es pogués destinar un espai per a les inhumacions islàmiques. Respecte a les respostes que van oferir els consistoris, val a dir que la majoria es van mostrar comprensives amb aquestes demandes, la qual cosa no vol dir que hi actuessin en con-

seqüència, facilitant la reserva, i només tenim constància d'una resposta negativa (en aquest cas es tractava d'una sol·licitud dels permisos per a la creació d'un cementiri exclusiu de gestió privada).

Repassem cronològicament –no exhaustivament– les demandes que s'han formulat en els darrers anys a Catalunya, respecte a la concessió d'una parcel·la en els cementiris locals per a enterraments musulmans:

Quadre 7. Demandes de reserva de parcel·les en cementiris municipals de Catalunya

<i>Barcelona</i>	La demanda d'un cementiri musulmà a Barcelona té una llarga història de reivindicacions per part de la comunitat musulmana de la ciutat. En vista de la manca d'un equipament d'aquestes característiques, un grup de residents d'origen palestí varen adquirir en propietat un seguit de tombes situades al cementiri de Montjuïc des de mitjan els vuitanta. Des del 1997, hi ha una parcel·la reservada al cementiri de Collserola.
<i>Vic</i>	Amb una important població marroquina llargament assentada, els representants musulmans han sol·licitat repetidament des del 1994 a l'Ajuntament de la ciutat, la possibilitat de poder disposar d'una parcel·la reservada al cementiri municipal. El 2003 es va projectar l'habilitació d'una sala multiconfessional en el nou tanatori que es va inaugurar l'any 2008. L'any 2010, un grup de musulmans catalans tornen a formular la demanda a l'Ajuntament.
<i>Olot</i>	Les demandes formulades el 1995 pels representants de la comunitat local portaren l'Ajuntament a negociar les condicions dels enterraments islàmics. La negativa del consistori a acceptar que la inhumació es fes sense taüt, va provocar el trencament de les negociacions.
<i>Les Borges Blanques</i>	Al setembre de 1996 l'Associació Annour de la mesquita Tariq ibn Ziyad de Barcelona presentà a l'Ajuntament de les Borges Blanques, a Lleida (on un membre de la comunitat tenia en propietat un terreny), una sol·licitud de permisos per tal d'obrir un cementiri de gestió privada, exclusiu per a musulmans. La demanda fou denegada pel consistori, argumentant que aquesta no s'ajustava al seu pla d'ordenació urbanística.
<i>Sant Vicenç dels Horts</i>	Els representants musulmans van sol·licitar el 1998 la reserva d'un espai en el cementiri municipal, aprofitant que se n'estaven projectant ampliacions futures.
<i>Rubí</i>	Els representants musulmans van sol·licitar el 1999 la reserva d'un espai en el cementiri municipal, aprofitant que se n'estaven projectant ampliacions futures.
<i>Lleida</i>	Membres dels col·lectius africans de la comarca van sol·licitar el 2001 la reserva d'un espai, per tal de poder evitar el cost d'una repatriació que és molt més cara que la que fan els marroquins. Aquesta demanda va reiterar-se l'any 2004 en una trobada entre el regidor de Drets Civils, Cooperació i Immigració, l'imam de la mesquita Omar i el vicesecretari de l'Associació Islàmica de Lleida. Allí, l'Ajuntament va adquirir el comprimis que el nou tanatori inclouria "una sala de tanatopràxia on els seguidors de la fe islàmica [podrien] practicar els seus ritus funeraris". El nou tanatori, que disposa també de dos espais (un d'interior i un d'exterior) per a cerimònies multiconfessionals, va inaugurar-se l'any 2007. No hi ha, però, cap parcel·la reservada al cementiri municipal.

<i>Terrassa</i>	El 2001 es va arribar a l'acord de cedir una àmplia parcel·la per a enterraments musulmans. Part de la comunitat musulmana de la ciutat va expressar el seu rebuig a la decisió de l'Ajuntament de no acceptar la certificació de la condició de ser musulmà per poder ser enterrat en aquesta parcel·la.
<i>Canovelles</i>	Membres d'una associació marroquina varen presentar diversos escrits des del 2001, demanant la cessió d'un solar dins el cementiri municipal per tal de poder-hi enterrar els difunts musulmans.
<i>Girona</i>	Associacions africanes i marroquines s'adreçaren a l'Ajuntament de Girona el 2001, per tal que contemplés la possibilitat d'obrir un espai del cementiri municipal per als musulmans.
<i>Figueres</i>	L'Associació al-Hidaya presentà el 2001 la demanda a l'Ajuntament, per incloure dins del projecte d'ampliació del cementiri municipal un espai reservat per a inhumacions musulmanes. De nou, l'any 2007, el president del Centre Cultural Islàmic de la localitat va presentar a l'alcalde la demanda d'un espai reservat.
<i>Banyoles</i>	Una de les associacions africanes, Meragemu, reclamà públicament el 2001 el dret que tenien els musulmans a enterrar els seus difunts segons la seva tradició. Denunciava que en tota la comarca no es podien fer aquests enterraments i sol·licitava una alternativa comarcal.
<i>Mataró</i>	La demanda d'un cementiri musulmà ja té uns quants anys, si bé la sol·licitud presentada el 2002 per diverses associacions musulmanes de la ciutat ja ha estat debatuda des del punt de vista tècnic dins del consistori, que espera poder donar una resposta positiva en el futur.
<i>Sabadell</i>	L'any 2006 l'Ajuntament va anunciar la reserva d'una parcel·la per a les inhumacions musulmanes al cementiri municipal. Una iniciativa que, fins a l'actualitat, no s'ha dut a terme.
<i>Alt Empordà</i>	Les associacions Alwifak, de Roses, i Alhidaya i Kawral Fuladu, de Figueres, varen iniciar les negociacions per sol·licitar al Consell Comarcal l'any 2003 la construcció d'un cementiri municipal a la comarca.
<i>Manresa</i>	Les negociacions portades a terme entre l'Ajuntament i els representants de les dues comunitats musulmanes de Manresa han permès signar el 2002 un conveni que assegura l'existència d'una parcel·la en el cementiri municipal on els musulmans empadronats a la ciutat hi poden ser enterrats.
<i>Tortosa</i>	L'any 2005, el grup socialista va plantejar a la comissió de serveis de l'Ajuntament la necessitat de cedir un solar per habilitar un cementiri per a musulmans.

Font: Elaboració pròpia

Com cal contextualitzar aquestes demandes, tot sabent que la majoria dels difunts són repatriats al seu país d'origen? És evident que aquestes demandes s'emmarquen dins d'una lògica de reconeixement de les especificitats del col·lectiu musulmà, i d'adequació dels serveis públics a la diversitat creixent. Tot i que inicialment el factor econòmic havia estat enunciat per part dels demandants, adduint que la repatriació comporta despeses molt considerables, el cert és que l'opció preferent conti-

nua sent l'enviament del cos. Els representants col·lectius que formularen aquestes demandes també comencen a comprendre el cost econòmic que igualment representa per a ells l'habilitació i la concessió d'aquests espais d'inhumació en els cementiris municipals que, contràriament al que pensaven inicialment, no es troba exempt de càrregues. En aquest nou context, s'observa com aquestes demandes comunitàries ja s'orienten més en direcció de poder garantir un tractament adequat del cos del difunt, i poder

fer la seva ablució ritual en hospitals i tanatoris abans d'iniciar el procés de repatriació, o bé adequant la ritualitat de la vetlla i les exèquies als nous equipaments multiconfessionals que ofereixen els tanatoris.

6.3. La reserva de parcel·les islàmiques: els casos de Barcelona, Terrassa i Manresa

En l'actualitat a Catalunya hi ha en funcionament quatre parcel·les en cementiris municipals, a Barcelona, Manresa, Calonge i Sant Feliu de Guíxols. A Terrassa es van habilitar un seguit de tombes per a l'enterrament musulmà, però finalment no s'han posat en funcionament. Tots aquests espais presenten característiques diferents, la qual cosa ens confirma que la resposta a les demandes formulades per part dels representants musulmans depèn de molts factors de context. Mostrarem els aspectes més destacats dels casos de Barcelona, Manresa i Terrassa.

6.3.1. Barcelona, un cementiri de servei al país

La demanda per disposar d'un espai reservat per als musulmans de Barcelona té una llarga història que, després de l'aprovació de l'Acord de Cooperació de 1992, rebé un fort impuls. El govern de la ciutat, cada cop més conscient de l'heterogeneïtat social i cultural creixent, ja ho expressava en un dels seus documents de referència en matèria de convivència i diversitat, el Pla municipal per a la interculturalitat, elaborat des del 1996 pel Consell Municipal de Benestar Social, i editat l'any 2000. En aquest document, se suggeria la necessitat d'adequar les ordenances en matèria de cementiris a les noves realitats plantejades pels diferents col·lectius no cristians

presentes a la ciutat. Per això es proposaren dos tipus d'actuació en l'àmbit de l'enterrament i els ritus funeraris musulmans: en primer lloc, indicava que s'hauria de "facilitar espais en el cementiri de Collserola –únic recinte que disposa d'espais lliures– per realitzar enterraments adaptats a les necessitats de les diferents religions ubicades a Barcelona, d'acord amb el que disposen les Ordenances Municipals i els acords de l'Estat amb les comissions i federacions de les diferents religions", i en segon lloc, "facilitar els espais necessaris per a realitzar les cerimònies fúnebres segons els diferents cultes o cultures, sempre que s'ajustin a la legalitat en matèria sanitària, civil i administrativa".

Els serveis funeraris de la ciutat de Barcelona ja tenien experiència en l'abordatge del tractament de la mort entre col·lectius no catòlics. Foren una de les primeres empreses funeràries públiques a oferir cerimònies laiques, i històricament han facilitat l'habilitació d'espais reservats per a les inhumacions de la comunitat jueva.⁶²

Al mes de novembre de 1997, l'Ajuntament de Barcelona (per iniciativa de la llavors tinenta d'alcalde responsable dels serveis funeraris, Pilar Rahola) signà un acord amb els representants del Centre Islàmic de Formació Religiosa, de l'associació pakistanesa Wrights Protection Association, de l'Associació Catalunya-Líban i de l'Associació Catalano-Palestina, que es concreta en la cessió d'una parcel·la de 552 m² al cementiri de Collserola. El document aclareix que no

⁶² Situades als cementiris de Montjuïc (tombes familiars adquirides des de fa dècades), de les Corts i de Sant Andreu del Palomar (com a parcel·les reservades, des de 1931 i 1951, respectivament), i a Collserola (com a recinte independent, separat de la resta de tombes del cementiri intermunicipal).

es tracta de la creació d'un cementiri islàmic a Collserola, que seguiria sent un equipament laic, sinó que es tracta d'un espai reservat (o d'acord amb la denominació oficial, un recinte) per a

musulmans, i que només estarà separat de la resta de tombes per una filera de xiprers (vegeu mapa 4 i plànol 1). L'acord també reconeix els rituals islàmics d'ablució, purificació i amorta-

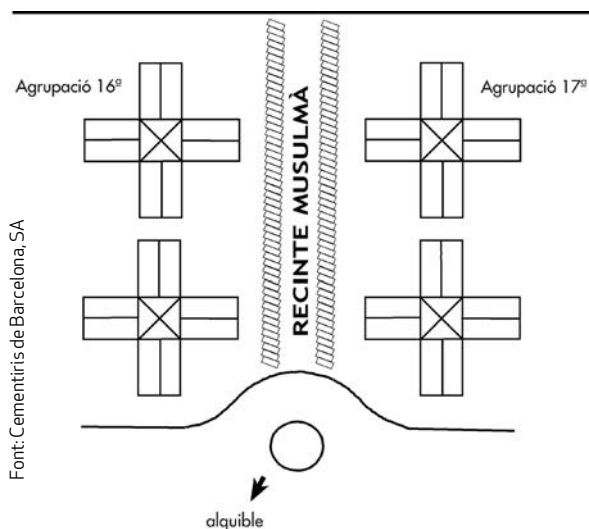
Mapa 4. Localització del recinte reservat per a enterraments islàmics. Cementiri de Collserola (Barcelona)

AMPLIACIÓ

Plànol 1. Planta del recinte reservat per a enterraments islàmics. Cementiri de Collserola (Barcelona)

Font: Cementiris de Barcelona, SA

llament del cos, que poden fer-se al propi domicili del difunt, o bé traslladant-lo a una mesquita per celebrar la cerimònia religiosa. Actualment, per aquesta tasca es disposa també de les instal·lacions del tanatori islàmic a Montjuïc, destinat a aquest col·lectiu i inaugurat l'any 2007. La inhumació es fa amb taüt, seguint la normativa sanitària vigent a Catalunya.

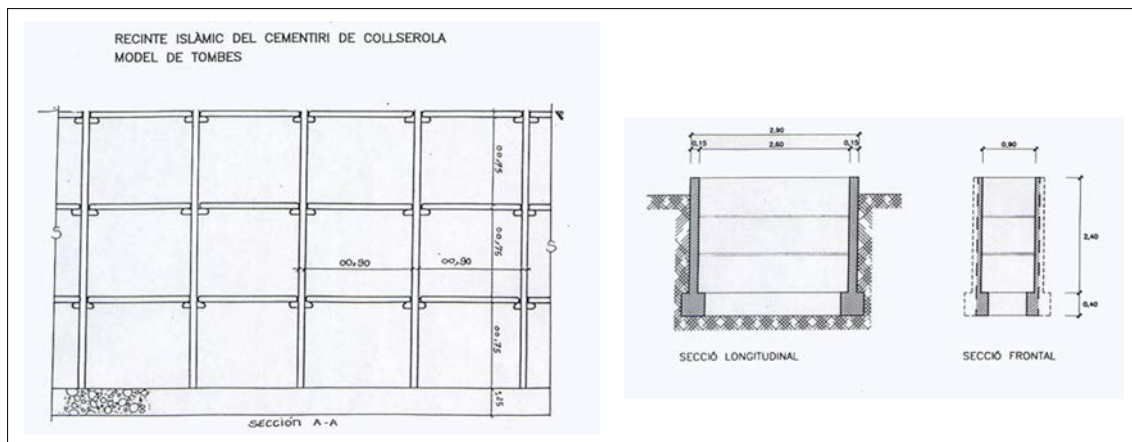
L'acord també determinava que la gestió de l'ús d'aquest espai funerari dependria del Centre Islàmic de Formació Religiosa que, juntament amb les altres tres associacions signants, haurien de convocar les altres associacions musulmanes catalanes per informar-les del seu contingut i proposar-los la seva participació en l'entitat o fundació que s'hauria d'encarregar de la gestió futura d'aquest espai. Les diferents comunitats musulmanes recolliren un total de quatre milions de pessetes (24.000 euros), per tal de cobrir les despeses del projecte i de la

construcció de les tombes. Les quatre entitats signants es comprometien a posar mig milió de pessetes (3.000 euros) cadascuna, i la resta es cobriria amb aportacions de membres de la comunitat musulmana. Per raons d'aprofitament de l'espai, el conveni determinava que es construïren tombes verticals, amb tres nivells sota terra (vegeu plànol 2).

Els signants del conveni acordaren que l'Ajuntament de Barcelona anunciaria en les seves publicacions d'informació ciutadana –a més d'explicar-ho als seus potencials usuaris– les condicions necessàries d'accés a aquesta parcel·la dins del cementiri intermunicipal de Collserola. El Centre Islàmic de Formació Religiosa seria la institució religiosa que s'encarregaria de la gestió d'aquesta parcel·la, i faria les tramitacions oportunes davant de l'administració de cementiris de Barcelona. De fet, el protocol establert pels serveis funeraris municipals determina que tota demanda d'informació sobre el procediment d'inhumació d'un difunt musulmà sigui derivada vers el Centre Islàmic.

D'aquesta manera, Barcelona es convertí en la primera ciutat catalana que disposava d'un equipament públic d'aquestes característiques. En ser l'únic espai per a inhumacions islàmiques, moltes comunitats musulmanes catalanes hi varen recórrer per poder-hi inhumar els seus difunts. Avui en dia, davant de la presència significativa de població musulmana a Catalunya, i quan s'han inaugurat altres equipaments similars, l'empresa pública Cementiris de Barcelona, SA, encarregada de la seva gestió, està intentant establir un criteri en què es prioritzi el fet d'estar empadronat a la ciutat per poder ser inhumat en aquesta parcel·la. El fet que el text del conveni signat l'any 1997 no fes referència a aquesta condició per poder ser enterrat en aquest recinte, dificulta l'establiment d'aquest criteri.

Plànol 2. Perfil longitudinal de les tombes i detall dels treballs d'ampliació de les tombes

Font: Cementiris de Barcelona, SA, i La Vanguardia (10 de febrer de 2004)

La notícia de l'obertura d'un recinte per a enterraments islàmics va generar diverses reaccions en el si de la comunitat musulmana. Hi va haver sectors que varen veure reconegudes les seves antigues demandes, però també hi va haver opinions crítiques per la forma en què es concretarien les condicions per ser-hi inhumat. Abans que es produïssin les primeres inhumacions (la primera data del 18 de novembre de 1998, un any després de la signatura del conveni, i una vegada que fou condicionat el

primer sector de tombes verticals), es formularen les primeres queixes que qüestionaven, per una banda, les condicions en què s'havia de dur a terme la inhumació (que fossin tombes superposades, que es fes emprant un taüt, i que no hi hagués una clara diferenciació respecte d'altres tombes), i per l'altra, els interlocutors que havien estat triats per a fer-se amb la gestió d'aquest equipament. Algunes veus del col·lectiu s'adreçaren a l'Ajuntament de Barcelona, per traslladar les seves queixes.⁶³

Coincidint amb la festivitat del final de ramadà de l'any 1998 (gener), es repartiren uns pamflets no signats a la sortida de diverses mesquites de Barcelona, on es volia denunciar

⁶³ La persona que va haver d'atendre aquestes queixes fou el llavors comissionat de l'Alcaldia pels Drets Civils, Josep Ignasi Urenda, que es va mostrar comprensiu amb aquestes, i les va traslladar a l'equip de govern de la ciutat (en aquell temps constituït per un tripartit d'esqueres), sense aconseguir una resposta concreta, a causa en bona part dels equilibris polítics que provocava aquesta coexistència ideològica (comunicació personal de J. I. Urenda, 17 de març de 1999).

Document 1. Pamflet en contra de la gestió del recinte islàmic del cementiri de Collserola

Bismilah Rahmani Rahim

**POR LA REIVINDICACIÓN DE
UN AUTÉNTICO CEMENTERIO ISLÁMICO**
¡ QUÉ NO NOS ENGAÑEN !

Abu Said al-Khudri ha contado que una vez oyó al Enviado de Alá (que la Paz y las Bendiciones sean con él) decir: «Si alguien de vosotros ve un mal que intervenga. Si no puede intervenir, que lo condene con su lengua. Si no puede condenarlo con su lengua, que lo desapruene en su corazón. Esta es la fe mínima».

الحديث الرابع مائة
عن أبي سعيد الخدري

عَنْ أَبِي سَعِيدِ الْخَدْرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ
سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ يَقُولُ : مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مَنكْرًا
فَلْيُغَيِّرْهُ يَدَهُ ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فِلِسَانِهِ ، فَإِنْ
لَمْ يَسْتَطِعْ فِقَلْبِهِ ، وَذَلِكَ أَصْفَى الْإِيمَانِ ، رَوَاهُ مُسْلِمٌ

Hadith trasmitido por Muslim

Hermano y hermana musulmán:

Habrás oído que Barcelona ya posee un cementerio para los musulmanes. Pero por favor, antes de manifestar la alegría que esa noticia merece, averigüa de qué se trata:

- El terreno para enterrar a los musulmanes no tiene NINGUNA VALLA o muro que lo separe y proteja, ni siquiera una simple alambrada. Está en medio de los edificios de los nichos.
- Se dice que los entierros deben hacerse de tres cuerpos, UNO ENCIMA DE OTRO.
- Los cuerpos se enterrarán EN CAJA. Todo esto es igual que el nicho de los no musulmanes, únicamente que bajo tierra.
- El cuerpo no lo pueden enterrar los musulmanes. Lo tienen que enterrar LOS FUNCIONARIOS DE LA FUNERARIA.

Abu Huraira cuenta que el Santo Profeta (que la Paz y las Bendiciones sean con él) dijo:
«Preparad el funeral con rapidez, por que si el muerto era una persona justa, aceleraréis su camino hacia el bien, y de lo contrario, alejaréis el mal de vuestros cuellos».

باب الإسراع بالجنائز
عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه
وسلم قال : « أَسْرِعُوا بِالْمَنَائِزِ : فَإِنَّ نَفْسَ عَالِمَةٍ
تَعْرِفُ حَقْمُوتَهَا إِلَيْهِ ، وَإِنْ نَفْسٌ يَسُورِي ذَلِكَ قَتَرٌ
تَحْمُوتُهُ بَيْنَ رِقَابِكُمْ ، فَتَنْقُضُ عَلَيْهِ .
وَبِ رِوَايَةِ لِسَالِحٍ : « غَيْرُ تَقْدُمِ نَفْسِهَا عَلَيْهِ . »

Hadith trasmitido por Bujari y Muslim
Recogido en *Riyad as-Salihin*

¡ Hermanos: reivindicuemos ser tratados con
dignidad y respeto a nuestras tradiciones. El musulmán no
es un ignorante al que tratar con limosnas o engaños !

; 'Id Mubarak !

Por favor, no tires este papel al suelo. No ensucies la mezquita ni las calles de tu ciudad. Si no quieres este papel, lo mejor que puedes hacer es dárselo a otro hermano. Gracias.

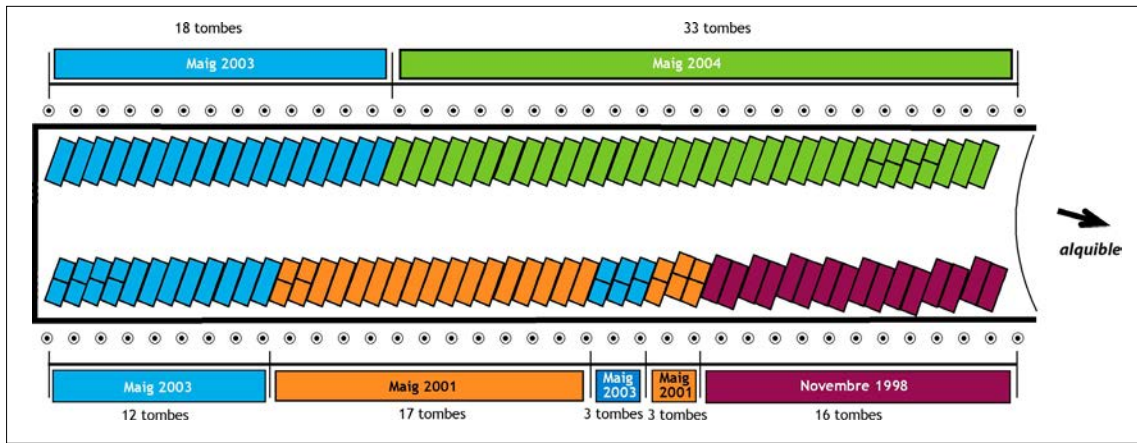
aquesta situació (vegeu document 1). És interessant notar la insistència d'aquest escrit sobre les necessitats presents i futures que hauria de cobrir aquest equipament: per una banda, qüestionant el fet que s'hagi de repatriar el cos del difunt, tant pel que suposa de despesa per als seus familiars i amics, com pel fet d'haver de ser enterrat lluny d'on s'ha viscut. Se citen els casos de les noves generacions, però també els dels musulmans espanyols.

Mentrestant, les obres de condicionament de les noves tombes d'acord amb el projecte inicial

es feren gradualment entre el 2000 i el 2004. A les inicials setze tombes se n'hi van afegir l'any 2001 vint més, i al maig de 2003 unes altres trenta-tres. En total es tracta d'un recinte que allotja 102 tombes verticals (amb tres nivells), de les quals 16 es divideixen en dues seccions (amb una capacitat total per a sis difunts), que són destinades a la inhumació de nens i fetus. Avui en dia, aquest equipament rep entre 20 i 30 difunts al llarg de l'any.

En el plànol 3 es detallen les fases d'habilitació de les tombes en aquest recinte:

Plànol 3. Ordenació del recinte islàmic de Collserola. Evolució de la construcció de tombes.

Font: Elaboració pròpia, a partir de les dades facilitades pel Centre Islàmic de Formació Religiosa de Barcelona.

Disposem de les dades que ofereix el Centre Islàmic de Formació Religiosa amb relació a les inhumacions produïdes entre novembre de 1998 i novembre de 2002, on es mostra que un 60 % dels 127 difunts enterrats no estaven empadronats a Barcelona. Són dades que indiquen la dimensió d'aquest recinte de Collserola, que dona servei per a difunts musulmans d'arreu de Catalunya, i fins i tot d'altres territoris:

En els darrers anys ha aparegut una nova situació que requereix una resposta específica, com és l'enterrament de fetus i nadons. Tot i que en el disseny original del recinte islàmic es contemplà la construcció de tombes per a infants, l'increment d'aquestes inhumacions està provocant una saturació de les tombes disponibles. D'acord amb les institucions islàmiques responsables de la gestió d'aquest espai, Cementiris de Barcelona, SA, ha proposat la cessió d'una sèrie de nínxols per a pàrvuls que ja existien en el

cementiri de Montjuïc, on poder fer aquest tipus d'inhumacions.

Encara que s'hagin obert altres espais cemen-terials destinats a les inhumacions musulmanes a Catalunya, el cert és que aquest recinte continua rebent demandes de comunitats de fora de Barcelona. El volum anual d'inhumacions ha fet necessari aplicar una intervenció de reducció de les despulles dels fetus que hi han estat inhumats, d'acord amb les condicions que estableix el reglament de serveis funeraris, i que són emplaçats en el nivell inferior de les tombes verticals, la qual cosa n'ha transformat algunes en ossera. La manipulació d'aquestes despulles la fa el personal del cementiri municipal, per indicació dels responsables comunitaris de gestionar el recinte. Fins al moment, aquest procés de reducció de les despulles no s'ha fet sobre difunts adults.

Quadre 8.

Lloc de residència dels difunts musulmans enterrats al recinte islàmic de Collserola (novembre 1998 - novembre 2002)

Barcelona	52
Girona	14
Esplugues de Llobregat	6
L'Hospitalet de Llobregat	5
Tarragona	4
Vic	3
València	2
Castelldefels	2
Sant Boi de Llobregat	2
Badalona	2
Terrassa	2
Premià de Dalt	2
Sant Feliu de Llobregat	2
Granollers	2
Figueres	2
Santa Coloma de Gramenet	2
Blanes	2

Amb 1: Sant Vicenç dels Horts, Cornellà de Llobregat, Arenys de Mar, Premià de Mar, el Prat de Llobregat, Igualada, Canovelles, Gavà, Cànoves, Vinaròs, Cabriels, Martorell, Castelló d'Empúries, Reus, Cerdanyola del Vallès, Vila-real, Sabadell, Mataró i Sant Vicenç de Montalt.

Font: Elaboració pròpia, a partir de les dades facilitades pel Centre Islàmic de Formació Religiosa de Barcelona

Fotos 12-15. Recinte islàmic de Collserola

Fotos: Jordi Moreras

6.3.2. *Terrassa: el desacord en les negociacions finals*

La demanda per reservar un espai per a musulmans en el cementiri de Terrassa es formula per part dels representants de la Comunitat Islàmica de Catalunya, entitat religiosa vinculada a la Unión de Comunidades Islámicas de España al llarg de l'any 2000. L'Ajuntament de Terrassa aprofità la celebració del Segon Congrés Islàmic de Catalunya per declarar la seva voluntat d'oferir una parcel·la de 700 m² en el cementiri municipal. L'empresa que gestiona aquest servei i la mateixa Comunitat Islàmica de Catalunya varen concretar un projecte que permetria l'obertura d'un total de 115 tombes, així com l'adequació d'una sala en el nou tanatori per tal de poder fer la purificació ritual del cos. La Comunitat Islàmica de Catalunya elaborà un esborrany de conveni semblant al que havia estat signat l'any 2000 a València, també amb una entitat vinculada amb la Unión de Comunidades Islámicas de España, la Comunitat Islàmica de València. En aquest hi figurava una clàusula que indicava la necessitat de presentar una acreditació que demostrés que la persona a enterrar era musulmana. Aquesta certificació seria atorgada per la Comunitat Islàmica de Catalunya. En aquest punt, l'Ajuntament va expressar els seus dubtes, ja que interpretava que aquesta clàusula podria ser contrària als principis constitucionals de llibertat religiosa.⁶⁴ L'argumentació per part

dels representants de la Comunitat Islàmica de Catalunya va ser que d'aquesta manera es podria preservar la separació entre tombes de diferents confessions. Seguint el model de València, els representants de la comunitat islàmica plantejaven que existís una diferenciació clara entre aquesta parcel·la i la resta del cementiri (a València, s'accedeix a la parcel·la islàmica mitjançant una porta tancada amb una clau que tenen els treballadors del cementiri municipal).

En aquest punt, la negociació es va aturar, la qual cosa va provocar la queixa de la Comunitat Islàmica de Catalunya. L'alternativa que posà sobre la taula l'Ajuntament va ser que, per tal d'aconseguir preservar aquesta separació, la comunitat musulmana hauria de comprar els drets funeraris de les tombes que se situessin en aquesta parcel·la, tal com indica el reglament del propi cementiri terrassenc. L'empresa funerària va començar a construir un conjunt de cinc tombes encarades vers la Meca, situades en un extrem del cementiri municipal (vegeu fotos 14-15), que havien de servir de model per a la parcel·la que es volia reservar. D'aquesta manera es volia mostrar la disposició de l'Ajuntament a oferir aquest tipus de tombes, com un servei funerari més, d'acord amb unes concessions temporals determinades i un cost d'acord amb les disposicions municipals.

Davant del canvi de posicionament del consistori, els representants musulmans expressaren públicament el seu malestar anunciant a la premsa que boicotejarien l'obertura d'aquest equipament. Els partits de l'oposició foren informats puntualment del canvi de posicionament per part de l'Ajuntament, i diversos represen-

⁶⁴ Helena Royes, responsable de comunicació de l'Ajuntament (entrevista 15 de gener de 2002), argumentava aquest canvi de posicionament de la manera següent: "el conveni va ser retirat *in extremis* per part d'Acció Cívica, quan ja anava a ser signat per l'alcalde. Hi havia errors i imposicions en el seu contingut que no podien ser acceptables pel consistori. Va ser un pas enrere, això

no es pot negar, però la seva signatura hauria pogut ser contradictòria amb la línia de l'equip de govern".

Fotos 16 i 17. Ubicació de les cinc tombes destinades a la inhumació islàmica al cementiri de Terrassa

Fotos: Jordi Moreras

tants d'aquest es varen pronunciar en la premsa local per fer saber a l'opinió pública les raons del canvi. L'argument principal del consistori era que no es podia exigir certificats de pertinença a cap religió per tal d'utilitzar un servei municipal, i que la forma de garantir que no es produís cap mena de confusió en els enterraments seria adquirir els drets d'ús temporal d'aquestes tombes, i no habilitar un espai reservat, segregat i tancat dins del cementiri municipal.

Aquest replantejament de les negociacions va servir per reconèixer el caràcter heterogeni de la presència musulmana a Terrassa, que estava formada per altres col·lectius i associacions. Els membres de l'Associació Cultural Musulmana de Terrassa expressaren a l'Ajuntament la seva satisfacció amb el projecte de cementiri, ja que consideraven que no era necessari disposar de cap mena de conveni de regulació com el que havia estat presentat per la Comunitat Islàmica de Catalunya.

La situació actual és que les cinc tombes continuen sense ser utilitzades, que els represen-

tants de l'entitat Comunitat Islàmica de Catalunya no han tornat a reprendre la demanda, i que tampoc no ho han fet els de l'Associació Cultural Musulmana de Terrassa, que és la que gestiona el centre islàmic que es troba al carrer Doctor Pearson de la localitat. La societat municipal que gestiona els serveis funeraris de Terrassa, Funerària, continua mantenint la reserva d'un espai que en el futur pugui ser destinat a les inhumacions islàmiques. Continua pendent la determinació de la gestió i les condicions d'accés a aquesta parcel·la.

6.3.3. Manresa, un cementiri comarcal en ple funcionament

La possibilitat que Manresa tingués un cementiri musulmà es remunta a principis dels anys noranta, poc temps després de l'obertura de la primera mesquita a la ciutat. Però no seria fins al 1996 que l'Ajuntament rebria una demanda concreta, formulada per part de la mesquita Al-Fath.

En les primeres negociacions entre el consistori i els representants musulmans, s'argumentà que era necessari que es constituís una entitat que aplegués unitàriament els musulmans de Manresa. Per aquest motiu, l'any 1999 es crea la Comunitat Islàmica del Bages. Les successives negociacions varen anar concretant punts del projecte. Així, l'espai que ocuparia aquesta ampliació del cementiri municipal se situaria sobre el terreny de l'antic cementiri on havien

estat enterrats els difunts no cristians. La parcel·la té un total de 136 m², i pot acollir un total de vint-i-nou tombes verticals. Aquestes estaran fetes de formigó, amb dos o tres nivells, i tindran uns dos metres de profunditat per dos metres de llarg i vuitanta centímetres d'ample.

Potser la qüestió que va ser més difícil de negociar va ser l'aspecte de l'accés a la parcel·la reservada. Els musulmans volien que se'ls fes una entrada particular per a ells, aspecte al qual

Fotos 18 a 21. Parcel·la reservada al cementiri de Manresa

Fotos: Jordi Moreras

es va negar l'Ajuntament, que considerava que això reforçaria encara més el caràcter exclusiu de la zona musulmana, i que contravenia l'esperit laic del cementiri municipal. Finalment es va arribar a l'acord d'utilitzar una antiga porta lateral només durant els funerals musulmans, que està a tocar de la parcel·la reservada. També hi haurà un clos amb arbres que separarà aquestes tombes de les d'altres confessions.

La Comunitat Islàmica del Bages serà l'encarregada de gestionar aquest espai, a través de concessions de 5 o de 50 anys. La inversió inicial feta per l'Ajuntament –que s'eleva a un total de 33.700 euros, aproximadament– haurà de ser retornada per l'associació islàmica al llarg d'aquest temps de concessió. Les tombes, que estan pensades per tal de poder albergar una família, costaran aproximadament uns 405 euros (per cinc anys) i uns 1.160 euros (per cinquanta anys), a més de la taxa corresponent. La revisió anual d'aquestes tarifes seria reflectida en les ordenances municipals. Per altra banda, dos treballadors de l'Ajuntament estaran a disposició de la Comunitat Islàmica per fer l'enterrament dels cossos, i un membre designat per la comunitat podrà presidir la petita cerimònia que s'acostuma a fer. La signatura final del conveni es va fer el 4 de novembre de 2002.

El conveni signat incorpora algunes qüestions que cal esmentar: en primer lloc, i argumentant que l'espai de què es disposa per a aquesta parcel·la és limitat, s'acorda que els beneficiaris seran membres de la comunitat musulmana de Manresa i, per tant, empadronats a la ciutat. Les inhumacions caldrà fer-les sempre en presència del personal del Cementiri municipal. Per altra banda, l'espai reservat no es podrà concebre com a recinte tancat, ni es podrà limitar d'accedir-hi respectuosament.

6.4. L'adaptació dels tanatoris als rituals funeraris islàmics

El model de tanatoris com a espais moderns i funcionals que es proposen com a paradigmes actuals de la gestió de la mort i del dol comença a reemplaçar els espais tradicionals, tant en dimensió domèstica com social, que s'havien encarregat de la vetlla del difunt. El nombre creixent de defuncions en els hospitals –en detriment del de les que es produeixen en els domicilis–, les transformacions en les estructures familiars i, de retruc, en la concepció de les llars i els habitatges, així com la constant de l'evitació social de la mort i la necessitat de trobar mecanismes per a la seva gestió efectiva i afectiva, està alterant la funció i el sentit dels espais anteriors destinats a la vetlla (les sales de vetlla), a la conservació (el dipòsit de cadàvers) i a la cerimònia de comiat (les parròquies). Des que l'any 1975 s'inaugurà a Pamplona el primer tanatori a Espanya, promogut per quatre societats de serveis funeraris, el sector funerari ha protagonitzat una transformació accelerada, que té com a màxim exponent la presentació del tanatori com a nou espai de gestió de tot el que envolta la mort. Els tanatoris han esdevingut equipaments de servei públic (que no de dependència pública, en tant que han estat promoguts principalment per empreses privades), on ja no només es vetlla el difunt, sinó on també s'acull els familiars i amics en el seu dolor, s'organitza la gestió *post mortem* del difunt, la forma del seu destí final i, especialment, la seva remembrança futura. S'han convertit en centres de serveis funeraris, fins i tot competint en preeminència amb els mateixos cementiris, centralitzant totes les atencions prèvies a difunts i familiars i, fins i tot, prescindint de l'espai cementiri, oferint la cremació com a alternativa a la inhumació.

La venda de taüts i urnes, làpides, corones i recordatoris, la tanatopràxia i la tanatoestètica, el transport del difunt, l'assistència psicològica o les cerimònies de comiat religioses o laiques, avui en dia es presenten com a intents per revestir de singularitat la pròpia mort.

A Catalunya hi ha aproximadament uns 117 tanatoris,⁶⁵ repartits arreu del territori. Principalment estan gestionats per empreses privades que disposen de la concessió dels serveis funeraris de diferents municipis catalans. Es tracta d'un sector que disposa d'empreses familiars tradicionals (algunes de les quals successores d'empreses de fusteria, que eren les encarregades de fabricar els taüts), fortament arrelades a uns àmbits territorials concrets; societats municipals de serveis funeraris, controlades pels consistoris o bé mixtes amb capital privat; empreses familiars en expansió (amb llarga presència dins del sector funerari, i que han volgut superar la dimensió local que lliga algunes empreses amb un territori), i també empreses que són filials de multinacionals.

D'acord amb les dades anteriors, un 44 % d'aquests tanatoris disposen d'un espai habilitat com a sala multiconfessional. En principi, no hi ha cap llei o normativa que determini el caràcter obligatori d'aquests espais, ja sigui en tanatoris nous o reformats.⁶⁶ Ja hem citat les diferents recomanacions públiques en aquest sentit, que varen ser formulades molt després que les empreses que gestionen els tanatoris determinessin la necessitat de disposar d'aquests espais

com un servei qualitatiu més als seus usuaris. I és que, en el moment en què s'entén que el tanatori ha de ser substitutiu de la parròquia com a espai on fer els funerals,⁶⁷ sembla lògic que la sala que estigui destinada a fer aquestes cerimònies disposi de les característiques adequades per tal d'adaptar-se a les diferents necessitats de culte d'altres col·lectius no catòlics. Tot i que no es pot afirmar que aquesta sigui una condició imprescindible en el disseny de nous tanatoris (hi ha empreses que disposen de sales multiconfessionals en alguns dels seus tanatoris i en d'altres no, probablement perquè es considera que aquest servei no serà sol·licitat), el cert és que ens trobem amb un molt bon exemple de com les empreses privades poden mostrar una major predisposició a atendre la singularitat religiosa o espiritual dels seus usuaris (aplicant un criteri de rendibilitat) que les institucions públiques, sovint subjectes al judici de l'opinió pública.

Alguns tanatoris de diverses localitats catalanes faciliten espais per a la purificació ritual dels cadàvers. Aquesta pràctica es fa tant si s'ha decidit traslladar el cos al seu país d'origen, com si ha de ser inhumat a Catalunya. A Lleida, per exemple, ens trobem el cas de l'empresa La Lleidatana, que gestiona el nou tanatori inaugurat l'any 2007, i que disposa d'una petita sala de tanatopràxia annexa a la sala de treball principal. Es permet fer ús d'aquesta sala als musulmans que ho demanen, de forma que el rentat ritual dels

⁶⁵ Dades provinents de l'Associació d'Empreses de Serveis Funeraris de Catalunya (www.funeraries.cat) (accés: 25 de febrer de 2013).

⁶⁶ Sobre el dret de l'assistència religiosa en tanatoris, vegeu Satorras Fioretti (2004).

⁶⁷ Es calcula que la gran majoria dels funerals que se celebren avui en l'àrea metropolitana de Barcelona, es fan en tanatoris i no en parròquies (*Regió 7*, 1 de novembre de 2011). En canvi, en altres zones de Catalunya, en especial les de muntanya, la manca de mossens esdevé la causa principal per la qual no es poden celebrar funerals els diumenges en determinades parròquies (ElRipollès. info. 29 de desembre de 2009).

Foto 22.

Sala de tanatopràxia en un tanatori català

Foto: Ariadna Solé

cadàvers pot fer-se amb una total intimitat i discreció. Tal com acostuma a passar amb aquests equipaments propis de la gestió interna dels tanatoris, aquest ús no acostuma a ser publicitat.

Un cas diferent és el que trobem a la ciutat de Barcelona. L'any 2007, Cementiris de Barcelona, SA, va inaugurar un espai al cementiri de Montjuïc per fer les pràctiques islàmiques de purificació del cos. Aquest servei millora l'atenció dels difunts musulmans, que anteriorment havia de fer-se en espais cedits pels hospitals. En ocasions s'havia cedit l'ús d'un espai al tanatori principal de la ciutat, situat al carrer Sancho de Àvila. No obstant això, es tractava d'una alternativa que presentava inconvenients en relació amb el

ritme normal de treball que feien els professionals de l'empresa funerària (p. ex., en el cas que s'hagués de fer la purificació del cos d'una dona, els treballadors de sexe masculí havien d'abandonar la sala mentre durava el ritual).

Per posar en marxa aquest equipament, Cementiris de Barcelona, SA, va entrar en contacte amb el Centre Islàmic de Formació Religiosa, l'entitat que gestiona l'ús del recinte islàmic al cementiri de Collserola, però també amb altres comunitats musulmanes de la ciutat, ja que la intenció de l'empresa era habilitar un espai al qual poguessin accedir totes aquestes. De fet, en aquest cas no s'elaborà cap mena de conveni que relacionés la gestió d'aquest espai amb cap representant de la comunitat musulmana.⁶⁸ El tanatori és un servei que ofereix Cementiris de Barcelona, SA, del qual poden gaudir les comunitats musulmanes de la ciutat, d'acord amb unes condicions prèvies. S'estableix un protocol d'actuació en el qual es determina que han de ser les mateixes comunitats les que proveeixen els especialistes per fer la purificació ritual, i que s'encarreguen de la neteja i el manteniment de l'espai, amb el suport de treballadors del cementiri. Cementiris de Barcelona, SA, també proporciona la tela blanca amb què s'amortallen els difunts.

Situat en l'antic dipòsit de cadàvers del cementiri de Montjuïc, té una superfície d'uns 170 m², amb una sala per a cerimònies amb una capacitat de 100 persones. Al costat d'aquesta

⁶⁸ S'ha fet esment a les polèmiques creades en el si de la comunitat musulmana pel fet que la gestió del recinte islàmic de Collserola depengués d'un únic centre islàmic. Que s'adoptés un plantejament diferent en aquest cas és resultat també de les diferents pressions rebudes amb relació a les noves interlocucions del col·lectiu musulmà a la ciutat, que volien revisar la forma de gestionar les defuncions musulmanes.

Fotos 23 a 26. Imatges del tanatori islàmic al cementiri de Montjuïc (Barcelona)

Fotos: Ariadna Solé

sala s'ha habilitat un espai per fer les ablucions, per emmagatzemar-hi les catifes que han de cobrir el terra en cas d'oració col·lectiva, i unes prestatgeries per desar-hi les sabates. La sala de tanatopràxia està preparada per fer la rentada ritual, i disposa d'una cambra refrigerada per a la conservació dels cossos.

Aquest equipament atén una mitjana de 5-7 difunts mensuals, que en la seva majoria seran repatriats al seu país d'origen. És per això que prèviament a la purificació ritual, els cossos són embalsamats en les instal·lacions de Sancho de Ávila, un procés obligatori sempre que ha de fer-se una repatriació.

7. Conclusions

A partir del cas de les inhumacions segons el ritu islàmic, aquest treball ha volgut centrar-se en un dels aspectes que giren al voltant dels rituals funeraris i la diversitat religiosa: l'adequació d'espais diferenciats en els cementiris municipals. A diferència de l'enfocament habitual que analitza aquesta relació en termes d'adaptació legal i administrativa, ens ha interessat més explorar els vincles entre espais i simbologies. O el que és el mateix, observar la reserva de parcel·les islàmiques sobre la base de com s'adeqüen unes pràctiques i simbologies funeràries, a uns espais tan socialment connotats com els cementiris.

La mirada de contrast respecte d'aquesta alteritat funerària (cada societat ha sabut com i on enterrar els seus difunts, i també els "altres" difunts), ens ha permès identificar els cementiris com a espais marcats per a una doble tensió, externa i interna. Externament, respecte a l'emplaçament que ocupen des del punt de vista social i geogràfic en el territori local i la seva complexa –malgrat que funcional i complementària– relació amb els espais habitats: la necròpolis sempre ha estat el revers de la metròpolis, afirmava Michel Ragon,⁶⁹ un espai que per-

manentment interroga la ciutat, tal com deia Louis-Vincent Thomas (1985); una de les principals heterotopies de la nostra societat segons Michel Foucault. El distanciament físic i simbòlic que hi ha entre ambdós espais, ha estat elaborat a Europa al llarg dels darrers dos segles, com a expressió d'una voluntat de mantenir uns límits de separació. No obstant això, la pressió urbanitzadora de les ciutats ha posat paradoxalment en dubte aquest distanciament.⁷⁰

Internament, el cementiri es troba diferenciat respecte a l'ordenació de la diversitat que acull i que, com a constant, ha servit per repartir sobre el criteri de significats socialment connotats (centre i perifèries; zones nobles i populars; mausoleus i fossars comuns; sepultures perpètues i nínxols temporals; tombes amb epita-

---

celles [una de les principals *banlieues* que envolten París]. O potser millor és Sarcelles la que és la rèplica de Thiais ja que fou construït vint-i-cinc anys més tard. Thiais fou planificat seguint la influència dels cementiris militars de la guerra de 1914-1918, on els morts eren enterrats en forma de batallons agrupats" (Ragon, 1981: 55).

⁷⁰ Es tracta d'un procés que afecta tant societats occidentals com altres regions del món, i que ha significat l'ocupació urbana progressiva d'aquells espais limítrofs amb els cementiris, que arriben gairebé a encerclar-los, fet que n'impedeix l'ampliació. Per al cas del Marroc, vegeu Philifert (2004).

⁶⁹ "Els cementiris nous de les grans ciutats adopten, de forma natural, la forma de les ciutats dormitori. En la regió parisenca, [el cementiri de] Thiais és la rèplica de Sar-

fis i tombes innominades; marbre i maons), els espais que el componen. Continuant l'argument de Rodríguez Barberán (2005), la inflació simbòlica dels espais cementirials és la prova de com hi operen els criteris de distinció i diferenciació, segons criteris socials, culturals i religiosos. La diversitat no s'ha repartit uniformement en els espais cementirials, com tampoc no ho han fet les distincions de classe i poder. A vegades aquesta diversitat ha aconseguit el grau de reconeixement necessari per poder ser emplaçat de forma distintiva en els cementiris. En altres casos, aquesta ha estat, si no ignorada, almenys sí difuminada dins de la constant de la uniformitat de la resta d'emplaçaments sepulcral i dels serveis funeraris que han estat oferts.

Nominalment, els cementiris públics a Espanya són considerats espais secularitzats, tot i que admeten la presència de simbologies religioses.⁷¹

⁷¹ És de nou Jiménez Lozano el que ens fa recuperar aquesta memòria sovint oblidada: fins a mitjan segle XIX, no varen començar a obrir-se cementiris civils a Espanya, en els quals poder enterrar aquells difunts no catòlics, o aquells que no volien ser inhumats sota cap simbologia religiosa. Sovint eren parcel·les que se situaven dins dels cementiris municipals o catòlics, i on s'ubicaven aquells que eren "indignes de rebre sepultura eclesiàstica" (Jiménez Blanco, 1981: 116). La progressiva assumptió per part dels ajuntaments de la gestió dels enterraments, creant cementiris municipals que ja no necessàriament depenien de l'Església catòlica, va culminar amb la Llei de 30 de gener de 1932, aprovada durant la Segona República, on es determinava que "els cementiris civils seran comuns a tots els ciutadans, sense diferències fonamentades en motius confessionals". Els ritus religiosos funeraris es limitarien a cada sepultura, i es farien desaparèixer els murs que separaven els cementiris civils dels confessionals. Sis anys més tard, en plena Guerra Civil, es deroga per llei l'ordenament anterior, i es tornen a edificar els murs que separaven els cementiris civils dels catòlics i a fer desaparèixer els símbols no catòlics que haguessin estat col·locats (cosa

Però les principals distincions que segueixen articulant els seus espais interns ho fan seguint els criteris d'estatus social i poder. Els diferents recorreguts que són planificats com a activitats culturals per part de la direcció dels cementiris que s'anomenen *històrics* o *monumentals*, fan una referència expressa a tombes i panteons que van ser construïts pels prohoms de l'època. El virtuosisme i l'exuberància estètica d'algunes d'aquestes tombes (el llegat del modernisme ha deixat una petjada imponent en molts cementiris catalans), contrasta amb el racionalisme d'inspiració urbanista que defineix la creació de blocs uniformes i indistints de nínxols arrengrats.

La generalització dels nínxols és una resposta funcional a les demandes d'inhumació en l'espai finit intramurs del cementiri. Atès que l'espai és el bé més preuat en un cementiri, es comprenen els interrogants que hi planteja la reserva d'un espai específic d'acord amb unes conviccions filosòfiques o religioses concretes. La superació d'aquestes limitacions ha implicat la combinació de dues lògiques aparentment oposades: l'administrativa-burocràtica per gestionar aquest equipament públic i la comunitària-doctrinal, per tal d'adequar el compliment de la doctrina amb les possibilitats que s'ofereixen.

Però hi ha un altre interrogant major que planteja la definició i delimitació de parcel·les reservades per a enterraments religiosos no catòlics. Els juristes segueixen debatent sobre la compatibilitat entre aquesta reserva per motius religiosos (tal com s'indica en els Acords de Cooperació de l'abril de 1992 amb jueus i musulmans), i el principi de secularització d'aquests

---

que no exigia l'anterior llei que aquesta derogava). La Llei 49/1978, que determinava que els cementiris municipals deixaven de ser confessionals, tanca el cercle de derogacions legals.

equipaments públics, aprovat l'any 1978. I ho fan, no només plantejant qüestions relacionades amb el règim d'accés a les sepultures,⁷² sinó també respecte del principi i forma de la separació, tenint present que la nostra història recent (almenys des del segle XIX), ha estat una contínua successió d'iniciatives per aixecar, enderrocar i tornar a aixecar murs que separaven els difunts de diferents creences i conviccions.

Així doncs, a l'hora d'haver d'abordar la qüestió de la reserva de parcel·les per a enterraments específics, cal tenir present tant el factor de l'espai com a bé escàs, com la història recent de separacions entre difunts. Ara bé, per comprendre les raons que expliquen aquestes distincions cal anar més enllà del recordatori dels requisits distintius que són proposats per les diferents tradicions religioses (i que sovint constitueixen la base sobre la qual s'han elaborat documents de recomanacions per part de l'Administració pública⁷³). Cal preguntar-se què representa la pluralitat de cultures, de creences i de convic-

⁷² La secularització dels cementiris de 1978 va implicar nominalment que la seva gestió ja no corresponia a l'Església catòlica. Tot i que en la pràctica encara hi ha cementiris que es troben gestionats per parròquies catòliques (com a exemple podem citar el cementiri de Sant Genís dels Agudells, a Barcelona), la llei no feia cap mena de referència al règim de propietat dels enterraments. Avui en dia en molts cementiris públics hom troba nínxols, tombes i panteons que consten com a propietat d'ordes religiosos catòlics o de comunitats cristianes, que acullen les despulles dels seus membres difunts. Aquestes propietats, considerades dins d'un règim particular –i que sovint són resultat de donacions privades–, no representen cap mena de contradicció respecte al dret funerari.

⁷³ Ens referim, per exemple a la guia *Recomanacions per a la gestió de la diversitat religiosa en l'àmbit dels cementiris*, editada per la Generalitat de Catalunya el 2009, i que hem comentat en l'apartat 5.3.

cions en l'àmbit funerari. En la taula següent sintetitzem un seguit d'àmbits i qüestions que han de ser abordats:

Incorporació de nous ritus	a. Noves pràctiques, nous ritus
	b. Adaptació normativa
	c. Incorporació de nous significats respecte a la mort
	d. Atenció des dels serveis públics
	e. Altres definicions de la "bona mort"
Serveis funeraris adequats a la nova realitat	a. Serveis a la (nova) ciutadania
	b. Possibilitats reals de resposta
	c. Contradiccions amb les anteriors formes de procedir en la gestió de la mort
Confluència de noves simbologies	a. Ubicació dins l'espai cementiriàl
	b. Pervivència
	c. Memòria
	d. Distinció (separació simbolitzada)

El contingut d'aquest quadre suggereix dos tipus de reflexions: una primera de tipus conceptual i una segona respecte a la projecció futura. La primera és que la pluralitat, per la seva càrrega implícita de relativitat, implica un descentrament en relació amb la suposada definició d'unes úniques formes d'entendre i abordar la mort. Massa sovint encara, la tradició catòlica sembla assimilar-se a la neutralitat en lloc de ser considerada una especificitat més. Tot i que any rere any, continuen augmentant el nombre de cerimònies fúnebres laiques, i que progressa ràpidament el percentatge de difunts que desitgen ser incinerats, encara som lluny de trencar amb el predomini de les simbologies religioses catòliques i amb el manteniment de les idees respecte a la mort que hem heretat d'aquesta tradició.

Ara bé, la tendència accelerada vers la individualització dels serveis funeraris, que ens

prometen viure la nostra mort com quelcom que ens singularitzi dels altres, obre de nou el camí d'aquest descentrament en relació amb aquella sentència que ens recordava que la mort igualava a tothom, fossin les que fossin la condició social o les conviccions. La pluralitat en la mort, si encara algú no ho creia, ja no és una excepció sinó quelcom consubstancial a aquesta com a pràctica social.

En segon lloc, i de cara a un futur immediat, estem suggerint que l'acceptació de la pluralitat en aquest àmbit no només ha de ser abordada des de la proposició de "bones pràctiques" de la seva gestió,⁷⁴ sinó que ha de poder ser incorporada dins de la comprensió de la vivència diversa de la mort i els serveis funeraris. Per això, cal abandonar aquell paradigma que només identifica pluralitat amb l'assentament de col·lectius immigrants, per tal de començar a descobrir –i a donar-li valor– el fet que la pluralitat ha estat un dels factors constitutius dels espais cementerials. Ha conformat el patrimoni que exhibeixen aquests recintes (un patrimoni en què han contribuït altres conviccions i tradicions religioses no catòliques) (Moreras-Tarrés, 2012) i és la prova viva que el cementiri continua sent el mirall on es reflecteix la ciutat.

Els espais on avui en dia es fan inhumacions segons el ritu islàmic a Catalunya, encara estan lluny d'esdevenir un patrimoni valorat en els nostres cementiris. Continuen sent espais concebuts i ordenats segons una interpretació clarament funcional. I si avui en dia encara no han aconseguit més visibilitat social, tot i la dimensió demogràfica d'aquest col·lectiu (les estimacions

parlen a Catalunya d'uns 450.000 musulmans), ha estat per la pervivència del repatriament dels difunts a la seva regió d'origen. Es tracta d'un fenomen que encara requereix ser analitzat amb detall i que, atesa la seva magnitud (entre el col·lectiu marroquí, es calcula que la gran majoria dels difunts són repatriats), manté en un punt mort la qüestió de la reserva d'espais. L'anàlisi dels indicadors que poden ser extrets d'aquests espais diferenciats (separació, perifertització, senyalització, extensió i accés; vegeu l'apartat 6.1), ens permet constatar la manera com aquests difunts són ubicats, a data d'avui. Tal com es desprèn del contingut d'aquest treball, de moment, els difunts musulmans són inhumats de forma discreta, poc visible i diferenciats de la resta. Una reproducció perfecta de com aquest col·lectiu continua vivint en la nostra societat.

⁷⁴ Vegeu J. Moreras, S. Tarrés (2013). *Guia para la gestión de la diversidad religiosa en cementerios y servicios funerarios*. Madrid: Fundación Pluralismo y Convivencia.

8. Bibliografia

- ABU-SAHLIEH, Sami A. Aldeeb (2002). *Cimetière musulman en Occident. Normes juives, chrétiennes et musulmanes*. Paris: L'Harmattan.
- ADLER, Marie-Ange d' (2005). *Le cimetière musulman de Bobigny. Lieu de mémoire d'un siècle d'immigration*. Paris: Autrement
- AGGOUN, Atmane (2006). *Les musulmans face à la mort en France*. Paris: Espace Éthique-Éditions Vuibert.
- AGGOUN, Atmane (2009). "Le cimetière Franco-Musulman de Bobigny. Lieu de mémoire, traces d'immigration et patrimonialisation". *Études sur la mort*, núm. 136, p. 33-41.
- AL-ALBANI, Muhammad Nasir al-Din (2003). *Les règles funéraires*. Brussel-les: Éditions Al-Sunna.
- AL-ALWANI, Taha Jabir (2007). *Towards a Fiqh for Minorities. Some basic reflections*. Londres: The International Institute of Islamic Thought.
- ANSARI, Humayun (2007). "Burying the dead : making Muslim Space in Britain". *Historical Research*, 80.
- BAUDRY, Patrick (1999). *La place des morts*. Paris: L'Harmattan.
- BENKHEIRA, Mohamed H. (1997). *L'amour de la loi*. Paris: Presses Universitaires de la France.
- BRAHANI, Mostafa (2005). *Les rites funéraires en Islam*. Lyon: Tawhid.
- BUDANI, Debra (2007). "Facilitating Organ Transplants in Egypt: An Analysis of Doctors' Discourse". *Body and Society*, vol. 13 (125), p. 125-149.
- BURKHALTER, Sarah (1998). "La question du cimetière islamique en Suisse : quels enjeux pour la communauté musulmane?". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 14 (3), p. 61-75.
- BURKHALTER, Sarah (1999). *La question du cimetière musulman en Suisse*. Genève: Sera Éditions.
- BURKHALTER, Sarah (2001). "Négotiations autour du cimetière musulman en Suisse: un exemple de recomposition religieuse en situation d'immigration". *Archives de Sciences Sociales des Religions*, núm. 133, p. 133-148
- CLAVANDIER, Gaëlle (2009). *Sociologie de la mort. Vivre et mourir dans la société contemporaine*. Paris: Armand Colin
- CHAÏB, Yassine (1988). "Pour une thanatologie maghrébine : les repatriements de corps". *Annuaire de l'Afrique du Nord*, vol. XXVII, p. 337-348.
- CHAÏB, Yassine (2000). *L'émigre et la Mort*, Marseille: CIDIM / Edisud.
- CHAMBERS, Iain (1995). *Migración, cultura, identidad*. Buenos Aires: Amorrortu Editores.

- DÉCHAUX, J.-H. (2001). "Un nouvel âge du mourir: 'la mort en soi'", *Recherches sociologiques*, núm. 32, p. 79-100.
- DESSING, Nathal M. (2001). *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and death among muslims in the Netherlands*. Leuven: Peeters.
- DI NOLA, Alfonso (2007). *La muerte derrotada. Antropología de la muerte y el duelo*. Barcelona: Belacqva.
- EL ALAOU, Soraya (2012). "L'espace funéraire de Bobigny: du cimetière aux carrés musulmans (1934-2006)". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 28 (3), p. 27-49.
- FORTIER, Catherine (2006). "La mort vivante ou le corps intercesseur (société maure-islam malékite)". *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, Le corps et le sacré en Orient musulman*, 113-114, p. 229-245.
- GARDNER, Kathy (1998). "Death, Burial and Bereavement among Bengali Muslims in Tower Hamlets, East London". *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24 (3), p. 507-521.
- GARDNER, Kathy (2002). "Death of a migrant: transnational death ritual and gender among British Sylhetis". *Global Networks*, 2 (3), p. 191-205.
- GRAU, Dolors (2002). *Cementiris i sepelis*. Girona. (Quaderns de la Revista de Girona; 103)
- GRUPO DE ESTUDIOS SOBRE INMIGRACIÓN Y SALUD (2009). *Mortalidad y principales causas de muerte en la población inmigrante residente en España, 2001-2005*. Madrid: Observatorio Permanente de la Inmigración (Documento núm. 23).
- IBN BAZ, ABDUL-AZIZ-IBN UTHAIMIN, Muhammad (2000). *Fatwas importantes para toda la nación*. Madrid: Centro Cultural Islámico de Madrid.
- JONKER, Gerdien (1996). "The Knife's Edge. Muslim Burial in the Diaspora". *Mortality*. Vol. 1(1), p. 27-43.
- JONKER, Gerdien (1997). "Death, gender and memory. Remembering loss and burial as a migrant". A: D. FIELD; J. HOCKEY; N. SMALL (ed.). *Death, gender and ethnicity*. Londres: Routledge, p. 187-201.
- JONKER, Gerdien (1998). "The many facets of Islam. Death, dying and disposal between orthodox rule and historical convention". A: C. MURRAY PARKES; P. LAUNGANI; B. YOUNG (ed.). *Death and breavement across cultures*. Londres: Routledge.
- LEMMONIER, Mélanie (2011). *Thanatopraxie et thanatopracteurs. Étude ethno-historique des pratiques d'embaumement en France*. Paris: Éditions Universitaires Européennes.
- LESTAGE, François (2012). "Entre Mexique et États-Unis: la chaîne entrepreneuriale de la mort des migrants". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 28 (3), p. 71-88.
- MARCOS, Francisco (2006). *El coste de la muerte. Competencia y consumo en el meercado de servicios funerarios*. Pamplona: Aranzadi.
- MIR, Josep (2002). *Evolució de l'autonomia municipal (1992-2002)*. Barcelona: Federació de Municipis de Catalunya (Quaderns Municipals; 17).
- MORERAS, Jordi (2004). "Morir lejos de casa: la muerte en contexto migratorio". A: Bernabé LÓPEZ GARCÍA; Mohamed BERRIANE (ed.). *Atlas de la inmigración marroquí en España*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid; Taller de Estudios Internacionales Mediterráneos, p. 427-429.

- MORERAS, Jordi; TARRÉS, Sol (2012). "Les cimetières musulmans en Espagne: des lieux de l'altérité". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 28 (3), p. 13-26.
- NIELSEN, Jorgen S. (ed.) (2012). *Yearbook of Muslims in Europe* (vol. 4). Leiden: Brill.
- OCHOA MONZÓN, Josep (1998). *La actualización del derecho mortuario y la liberalización de los servicios funerarios*. Barcelona: Planet Press.
- PÉREZ GÁLVEZ, Juan Francisco (1997). *El sistema funerario en el derecho español*. Pamplona: Aranzadi.
- PETIT, Agathe (2002). *La mort au loin. Les pratiques funéraires des migrants africains en France* (Tesi doctoral dirigida per A. Mary). Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- PETIT, Agathe (2005). "Des funérailles de l'entre-deux Rituels funéraires des migrants Manjak en France". *Archives des Sciences Sociales des Religions*, núm. 131-132, p. 2-11.
- PHILIFERT, Pascale (2004). "Rites et espaces funéraires à l'épreuve de la ville au Maroc". *Les Annales de la Recherche Urbaine*, núm. 97, p. 34-43.
- RAGON, Michel (1981). *L'espace de la mort. Essai sur l'architecture, la décoration et l'urbanisme funéraires*. Paris: Albin Michel.
- RAMÍREZ NAVALÓN, Rosa María (1994). "Los lugares de culto y los cementerios". A: J. BONET [et al.]. *Acuerdos del Estado español con los judíos, musulmanes y protestantes*. Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.
- RODRÍGUEZ BARBERÁN, Francisco Javier (2005). "La memoria abiata. Gli spazi della morte nella cultura europea contemporanea". A: Mauro Felicori (ed.). *Gli spazi della memoria*. Roma: Luca Sossella Editori, p. 69-77.
- RODRIGUEZ BLANCO, Miguel (2000). *Libertad religiosa y confesiones. El régimen jurídico de los lugares de culto*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- RUIZ VIEYTEZ, Eduardo J. (2011). *Juntos pero no revueltos. Sobre diversidad cultural, democracia y derechos humanos*. Madrid: Maia Ediciones.
- SARAIVA, Clara; MAPRIL, José (2012). "Le lieu de la 'bonne mort' pour les migrants guinéens et bangladais au Portugal". *Revue Européenne des Migrations Internationales*, vol. 28 (3), p. 51-70.
- SATORRAS FIORETTI, Rosa Maria (2004). *El derecho a la asistencia religiosa en los tanatorios*. Barcelona: J.M. Bosch Editor.
- SAYAD, Abdelmalek (1999). *La double absence. Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré*. Paris: Seuil.
- SAYAD, Abdelmalek (2000). "Préface". A: Yassine Chaïb. *L'émigré et la mort*. Marsella: CIDIM / Edisud.
- SMITH, Jane I.; HADDAD, Yvonne Y. (2002). *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*. Oxford; Nova York: Oxford University Press.
- SOLÉ ARRARÀS, Ariadna (2010). "La visión del cuerpo. Importancia de la repatriación del cadáver para los emigrantes senegaleses en Catalunya". *Ankulegi. Revista de Antropología social*, vol. 14, p. 71-80.
- SOLÉ ARRARÀS, Ariadna (2011). "La mort invisible. La preferència de la repatriació dels difunts musulmans a Catalunya". A: Ariadna SOLÉ ARRARÀS (ed.). *Els fantasmes de l'exclusió. Ordre, representacions i ciències socials a la ciutat contemporània*. Barcelona: Publicacions i Edicions UB (Col·lecció Estudis d'Antropologia Social i Cultural).

- SOLÉ ARRARÀS, Ariadna (2012). "Rituals funeraris transnacionals entre Catalunya i el Senegal". *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 28, p. 61-69.
- TARRÉS, Sol; MORERAS, Jordi (2013a). "Topografía de la otra muerte. Los cementerios musulmanes en España (siglos xx-xxi)". A: José J. CAEROLS (ed.). *Religio in labyrintho. Encuentros y desencuentros de religiones en sociedades complejas*. Madrid: Sociedad Española de Ciencias de las Religiones Escolar y Mayo Editores, p. 309-322.
- TARRÉS, Sol; MORERAS, Jordi (2013b). "La muerte reservada. Cementerios musulmanes en España". A: Jordi MORERAS (ed.). *Nuevas tendencias sociales y culturales en el estudio de la muerte*. Tarragona: Publicacions de la URV.
- THOMAS, Louis-Vincent (1985). *Antropología de la muerte*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- TOBER, Diane M. (2007). "Kidneys and Controversies in the Islamic Republic of Iran: The Case of Organ Sale". *Body and Society*. 13, 151, p. 151-170.
- TROMPETTE, Pascale (2010). "Les conseillers funéraires: du tact civil aux tactiques commerciales". A: Didier DEMAZIÈRE; Charles GADÉA (comp.). *Sociologie des groupes professionnels*. Paris: La Découverte, p. 299-309.
- URBAIN, Jean-Didier (1998). *L'archipel des morts. Le sentiment de la mort et les dérives de la mémoire dans les cimetières d'Occident*. Paris: Payot.
- WARNER, Carolyn M. (2009). *Cemeteries and Mosques: Muslim Collective Action in Switzerland and France*. Ponència presentada en la reunió anual de la Association for the Study of Religion, Economics and Culture (Washington DC, 2-5 abril 2009).

Morir lluny de casa, lluny de les persones estimades, és un escenari que tots voldríem evitar. Naixem acompanyats i també volem morir envoltats dels nostres. El caràcter inesperat de la mort sembla que és més intens quan el difunt és una persona emigrada. La seva mort interpel·la, per darrer cop, les seves pertinences respecte de la societat d'origen i de la que l'ha acollit. Al mateix temps, activa i mobilitza els vincles comunitaris davant la desaparició d'un dels seus membres. La darrera cura del difunt, per tal que aquest pugui tenir una "bona mort", esdevé una obligació comunitària.

Aquest treball, d'una banda analitza la gestió comunitària de la mort entre els col·lectius musulmans a Catalunya, i de l'altra, mostra les adaptacions que han hagut d'elaborar-se per tal de mantenir les seves especificitats funeràries. El pluralisme religiós formula nous reptes en la regulació pública de la diversitat. Així, aquest treball mostra el cas dels musulmans, que exemplifica les situacions generades davant la incorporació de la pluralitat religiosa i cultural dins dels espais de gestió de la mort en la nostra societat, com són els cementiris i els tanatoris.

El llibre és el resultat d'un treball de recerca becat l'any 2010 pel Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.

JORDI MORERAS és doctor en antropologia social per la Universitat Rovira i Virgili, i professor del Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social d'aquesta mateixa universitat. És màster en estudis euro-àrabs per la Universitat de Girona i especialista en l'estudi de les comunitats musulmanes a Catalunya i a Europa. És autor de diverses monografies, com *Musulmanes en Barcelona. Espacios y dinámicas comunitarias* (1999) o *Els imams de Catalunya* (2007).

ARIADNA SOLÉ és llicenciada en història i antropologia social. Professora associada a la Universitat de Lleida i doctoranda a la Universitat de Barcelona. Està finalitzant la seva tesi doctoral sobre els rituals funeraris musulmans entre Catalunya i Kolda (Senegal). Ha participat com a investigadora en diversos projectes sobre rituals musulmans a Catalunya.